

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵՎՐԱՍԻԱ

ԹՈՒՐՔԻԱ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՌՈՒՔԵՆ ՍԱՖՐԱՍՅԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ

ՀԱՏՈՐ V (2)

ԵՐԵՎԱՆ 2016

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

CONTEMPORARY EURASIA

**TURKEY:
QUESTIONS ON FOREIGN POLICY**

EDITED BY RUBEN SAFRASTYAN

VOLUME V (2)

YEREVAN 2016

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СОВРЕМЕННАЯ ЕВРАЗИЯ

**ТУРЦИЯ:
ВОПРОСЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ**

ПОД РЕДАКЦИЕЙ РУБЕНА САФРАСТЯНА

ТОМ V (2)

ЕРЕВАН 2016

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ

Ռուբեն Սաֆրաստյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Լիլիթ Հարությունյան, պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ ավագ
գիտաշխատող

Գոհար Իսկանդարյան, պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ ավագ
գիտաշխատող

Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան, պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ ավագ
գիտաշխատող

Լևոն Հովսեփյան, պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ ավագ գիտաշխատող

Նազելի Նավասարդյան, պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ գիտաշխատող
(հատորի պատասխանատու)

«Ժամանակակից Եվրասիա» գիտական պարբերականի սույն պրակն
ընդգրկում է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիր-
ներին նվիրված վերլուծական ուսումնասիրություններ: Ժողովածուն նա-
խատեսված է պատմաբանների, քաղաքագետների, փորձագետների,
դիվանագետների, ուսանողների, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջան-
ների համար:

ISSN 1828–3948

© ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 2016

PUBLISHED BY THE DECISION OF THE SCIENTIFIC COUNCIL
OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES OF NAS RA

EDITOR IN CHIEF

Ruben Safrastyan, Academician of NAS RA

EDITORIAL BOARD:

Lilit Harutyunyan, PhD, Assoc. Prof., Senior Research Fellow IOS NAS RA

Gohar Iskandaryan, PhD, Assoc. Prof., Senior Research Fellow IOS NAS
RA

Vahram Ter-Matevosyan, PhD, Senior Research Fellow IOS NAS RA

Levon Hovsepyan, PhD, Senior Research Fellow IOS NAS RA

Nazeli Navasardyan, PhD, Research Fellow IOS NAS RA, Responsible for
the Volume

The current volume of the “Contemporary Eurasia” includes articles covering a number of questions regarding Turkish foreign policy. The volume may be of interest to scholars, experts and students.

ISSN 1828–3948

ИЗДАЕТСЯ ПО РЕШЕНИЮ УЧЕНОГО СОВЕТА ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Рубен Сафрастян, академик НАН РА

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Лилит Арутюнян, к. и. н., доцент, старший научный сотрудник ИВ НАН РА

Гоар Искандарян, к. и. н., доцент, старший научный сотрудник ИВ НАН РА

Ваграм Тер-Матевосян, к. и. н., старший научный сотрудник ИВ НАН РА

Левон Овсепян, к. и. н., старший научный сотрудник ИВ НАН РА

Назели Навасардян, к. и. н., научный сотрудник ИВ НАН РА,
(ответственная за выпуск)

Том V (2) периодического сборника “Современная Евразия” посвящен анализу внешнеполитических проблем Турции.

Выпуск предназначен для историков, политологов, дипломатов, экспертов, студентов, а также для широкого круга читателей, интересующихся Ближневосточным регионом.

ISSN 1828–3948

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՀՐԱՄ ՑԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ԵՎ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՎԱԾՔԻ ԱՌԱՆՁՆԱ-
ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ10

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱԴԻԲԵՋԱՆԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱ-
ՁԵՌՆՈՒԹՅԱՆ» ՁԱԽՈՂՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (2008-2010
ԹԹ.)40

ՆԵԼԼԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԳԱԳԱԹՆԱԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ՆՊԱ-
ՏԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ63

ՏԱԹԵՎԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԵՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱ-
ԲԵՐՅԱԼ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ
(2005 Թ.)82

CONTENTS

VAHRAM TER-MATEVOSYAN FEATURES OF LEGAL AND INSTITUTIONAL STRUCTURES OF TURKISH FOREIGN POLICY	10
ANUSH HOVHANNISYAN AZERBAIJANI FACTOR IN THE CONTEXT OF THE FAILURE OF THE "ARMENIAN INITIATIVE" OF TURKEY (2008-2010)	40
NELLI MINASYAN THE GOALS AND RESULTS OF THE SUMMITS OF TURKIC- SPEAKING STATES	63
TATEVIK MANUKYAN DISCUSSIONS IN THE TURKISH PARLIAMENT ABOUT DENIAL OF ARMENIAN GENOCIDE (2005)	82

СОДЕРЖАНИЕ

ВАГРАМ ТЕР-МАТЕВОСЯН

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОЙ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ10

АНУШ ОВАННИСЯН

ФАКТОР АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНТЕКСТЕ ПРОВАЛА «АРМЯНСКОЙ ИНИЦИАТИВЫ» ТУРЦИИ (2008-2010 ГГ.)40

НЕЛЛИ МИНАСЯН

ЦЕЛИ И РЕЗУЛЬТАТЫ САММИТОВ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТРАН .63

ТАТЕВИК МАНУКЯН

ОБСУЖДЕНИЯ В ПАРЛАМЕНТЕ ТУРЦИИ НА ТЕМУ ОТРИЦАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН (2005 г.)82

**ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵՆԱԿԱՆ
ՎԱՋՄԱԿԵՐՊՎԱԾՔԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության համակողմանի ուսումնասիրության համար հատուկ կարևորություն ունի արտաքին քաղաքականությանն առնչվող որոշումների մշակման, պլանավորման և իրականացման օրենսդրական մեխանիզմների ուսումնասիրությունը: Հանրապետության հռչակումից ի վեր Թուրքիան անցել է զարգացման մի քանի փուլեր, որոնք ունեցել են զարգացման ու առաջընթացի որոշ ինքնատիպություն և ներքին տրամաբանություն: 1924, 1961 և 1982 թվականների սահմանադրությունները, նպատակ ունենալով կարգավորել քաղաքական և հասարակական իրավահարաբերությունների համակարգը, անկարող էին շրջանցել նաև արտաքին քաղաքականության ձևավորման և իրականացման մեխանիզմները: Յուրաքանչյուր նոր սահմանադրություն իր հետ բերեց որոշակիություն և հստակություն արտաքին քաղաքականության պլանավորման և իրականացման գործում պատասխանատվության ոլորտների հստակեցման, վերահսկողության մեխանիզմների բաժանման առումներով:

1924 թ. սահմանադրության 5-րդ հոդվածի համաձայն օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները պատկանում էին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին և կենտրոնացած էին նրա լիազորությունների ներքո: Եթե առաջինի դեպքում իշխանությունն իրականացվում էր ուղղակի կերպով, ապա երկրորդի դեպքում իր կողմից ընտրված նախագահի և կառավարության կողմից¹: Սահմանադրության 26-րդ հոդվածը կարգա-

¹ Հոդված 5-7, 1924 Թուրքիայի Հանրապետության սահմանադրություն, առավել մանրամասն՝ E. M. Earle, The New Constitution of Turkey, Political Science Quarterly, Vol. 40, No. 1., 1925, p. 89

վորում էր Ազգային ժողովի այն լիազորությունները, որոնք առնչվում էին միջազգային հռչակագրերի վավերացմանը, այլ պետությունների հետ խաղաղության պայմանագրերի կնքմանը, պատերազմ հայտարարելուն²: 36-րդ հոդվածի համաձայն Թուրքիայի նախագահին էր վերապահված արտերկրում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների նշանակման և օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչների ընդունման իրավունքը:

Երկրորդ համաշխարհայինից հետո, երբ Թուրքիա-Արևմուտք հարաբերությունները բավական սերտացան, գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների միջև լիազորությունների բաժանարար գծերը շատ հաճախ անտեսվում էին՝ վկայակոչելով ազգային գերակա շահերը: Օրինակ, ինստիտուցիոնալ առումով Թուրքիայի մասնակցությունը Կորեական պատերազմին բավական ուշագրավ էր: Շրջանցելով սահմանադրությունը՝ գործադիրն ինքնուրույն որոշում կայացրեց՝ զորք ուղարկել Կորեական թերակղզի՝ չունենալով Ազգային ժողովի համապատասխան թույլտվությունը: Նախագահ Բայարի, վարչապետ Մենդերեսի և արտգործնախարար Ֆուաթ Բյուքրուլուի կողմից ներկայացված բացատրությունների համաձայն, եթե թուրք զինվորականների մասնակցության հարցը քննարկման դրվեր Ազգային ժողովում հնարավոր էր անպատեհ բարդություններ առաջանային, որոնք կդանդաղեցնեին զորքերի ուղարկման գործընթացը³: Քանի որ Թուրքիայի քաղաքական վերնախավում կար հստակ որոշում, որ Կորեական պատերազմին մասնակցության պարագայում ՆԱՏՕ-ին անդամակցության հեռանկարները շատ ավելի իրական կլինեին, ապա իշխանությունները պատրաստ էին գնալ ցանկացած քայլի: Ավելին, բուն որոշումը կայացվեց նախագահի, վարչապետի, արտաքին գործերի և պաշտպանության նախարարների, Գլխավոր շտաբի պետի, ցամաքային, ռազմաօդային և ռազմածովային ուժերի հրամանատարների Յալովայում համատեղ կայացած որոշման արդյունքում⁴: Մի քանի օր անց կառավարության հատուկ նիստում պաշտոնապես որոշվեց հավանություն տալ այդ նա-

² Նույն տեղում, էջ 91

³ F. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Hurst and Company, London, 1977, p. 391

⁴ General F. Belen, quoted in Mumtaz Soysal, *Dış politika ve parlamento*, 1964, ss. 201-202; T. Ataov, *NATO and Turkey*, 1970, s. 170

խագծին, և Թուրքիայի մասնակցությունը Կորեական պատերազմին հաստատվեց կառավարության որոշմամբ:

1961 թ. սահմանադրությունն էլ ավելի հստակեցրեց արտաքին քաղաքականության ոլորտում նախագահի, օրենսդրի և գործադիր իրավունքներն ու պարտականությունները⁵: 1961 թ. չափավոր ազատական սահմանադրությունը էական դեր է կատարել երկրի ներքաղաքական կյանքի ազատականացման ու ապագադափարականացման, մարդու քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական իրավունքների և հիմնարար ազատությունների տրամադրման հարցերում, այն միաժամանակ կարևոր դեր է կատարել նաև պետական ինստիտուտների հետագա կայացման առումով: Սահմանադրության մեջ ներգրավվեցին մի քանի հոդվածներ, որոնք կարգավորում էին օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների փոխհարաբերություններն արտաքին քաղաքականության մշակման և իրականացման ոլորտներում: Ի տարբերություն 1924 թ. Սահմանադրության՝ 1961 թ. Սահմանադրության հինգերորդ և վեցերորդ հոդվածները հստակորեն առանձնացնում էին օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները: Վեցերորդ հոդվածը նշում էր, որ գործադիր իշխանությունը իրականացվելու էր երկրի նախագահի և նախարարների խորհրդի միջոցով՝ օրենքի շրջանակներում: Ի տարբերություն 1924 թ. Սահմանադրության 26-րդ հոդվածի. որտեղ հպանցիկ նշված էր միջազգային պայմանագրերի վավերացման համար Ազգային ժողովի ունեցած լիազորության մասին՝ 1961 թ. Սահմանադրության 65-րդ հոդվածը, ոչ միայն ընդարձակ կերպով սահմանում էր այլ պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների հետ կնքված պայմանագրերի Ազգային ժողովի կողմից վավերացման ընթացակարգերը, այլ նաև հստակեցնում դրանց հետագա կիրառման սկզբունքները⁶: Սահմանադրության 66-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ բացառապես Ազգային ժողովին էր պատկանում պատերազմի հայտարարման, այլ պետություններում Թուրքիայի զինված ստորաբաժանումների տեղակայման և օտար պետությունների զինված ստորաբաժանումների Թուրքիայում տեղակայման իրավունքը և հավելում, որ նման թույլտվություն

⁵ S. Balkan, A. E. Uysal and K. H. Karpat (Trans.), *Constitution of the Turkish Republic*, Ankara, 1961, p. 48.

⁶ Նույն տեղում, էջ 15:

տրվում է Ազգային ժողովի և Սենատի⁷ համատեղ նիստում: Նույն հոդվածը նաև հստակեցնում էր այն բացառությունը, որի դեպքում օրենսդիր թույլտվությունը հարկավոր չէր: Դա, նախ և առաջ, վերաբերում էր միջազգային պայմանագրերի համաձայն Թուրքիայի ստանձնած պարտականությունների իրականացմանը, որն առաջին հերթին որպես ՆԱՏՕ-ի անդամի պարտականությունների կատարումն էր:

97-րդ հոդվածը, 1924 թ. Սահմանադրության 36-րդ հոդվածի նմանությամբ, սահմանում էր պետության գլխի՝ նախագահի, լիազորությունները արտերկրում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների նշանակման և Թուրքիայում այլ պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների ընդունման իրավունքը: Ավելացված էին նաև միջազգային պայմանագրերի և հռչակագրերի կնքման և վավերացման դրույթները:

1982 թ. նոյեմբերյան Սահմանադրությունը, որը Թուրքիայի գործող մայր օրենքն է, էականորեն տարբերվում էր նախորդներից թե՛ ձևի, թե՛ բովանդակության, թե՛ վերահսկողության մեխանիզմների առումներով⁸: Ջինվորականների վերահսկողությամբ գրված սահմանադրությունը կրում էր զինվորականների կնիքը և հետևում էր որոշակի տրամաբանության: Արտաքին քաղաքականության կազմակերպման և միջազգային հարաբերություններում Թուրքիայի շահերի ներկայացման առումներով կարևոր էին 1982 թ. Սահմանադրության մի շարք հոդվածներ: 1982 թ. Սահմանադրության 112-րդ հոդվածի համաձայն կառավարությունն է որոշում արտաքին քաղաքական ուղղությունները և կրում պատասխանատվություն դրանց համար, մինչդեռ ԱԳՆ-ն իրականացնում է այդ որոշումները, ինչպես նաև կատարում առաջարկներ այլընտրանքային քաղաքական ուղղությունների վերաբերյալ⁹: Նախորդ սահմանադրությունների նման՝ օրենսդիրն վերապահված էր միջազգային պայմանագրերի վավերացման և պատերազմի հայտարարման, Թուրքիայի տարածքում օտարերկրյա ՁՈՒ-ի ներկայության և արտերկրում Թուրքիայի ՁՈՒ-ի տեղակայումների վերաբերյալ որոշումների կայացումը և վերահսկումը:

⁷ 1961 թ. Սահմանադրությամբ Թուրքիայի խորհրդարանը երկպալատ էր:

⁸ 1982 Turkish constitution, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_127495.pdf

⁹ Թուրքիայի սահմանադրություն, 1982 թ., հոդված 112

Սահմանադրությունում նշված կարգավորող ոլորտներից բացի էական էին նաև այն օրենսդրական և ենթօրենսդրական կարգավորումները, որոնք միտված էին առավել կարգավորելու արտաքին քաղաքականության ձևավորման և իրականացման մեխանիզմները: Հատկապես 1980-2000 թթ. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության պլանավորման և իրականացման գործընթացներում առաջին անգամ նկատվեցին նախորդ տասնամյակներից էականորեն տարբերվող փոփոխություններ:

Այս տարիներին փոխվեցին նաև հիմնական դերակատարները, թեև ոչ միանգամից: 1920-70-ական թթ. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության պլանավորման և իրականացման գործընթացներում արտաքին գործերի նախարարությունից (ԱԳՆ) զատ առանցքային դերակատարում են ունեցել նաև Թուրքիայի Ձինված ուժերի Գլխավոր շտաբը, իսկ 1961 թ. հետո՝ Ազգային անվտանգության խորհուրդը: Հարկ է նշել, որ կախված արտաքին քաղաքականության առջև ծառայած խնդիրների բնույթից և ծրագրերի բազմազանությունից, շատ հաճախ ԱԳՆ-ի հետ միասին արտաքին քաղաքականության իրագործմանը լծվել են թե՛ էներգետիկայի, թե՛ էկոնոմիկայի, թե՛ առևտրի, թե՛ կրթության, թե՛ մշակույթի և թե՛ այլ նախարարությունները: Այսպիսով, 1980-ականներից սկսված Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նախորդ ավանդական մեթոդները, համակարգերն և դերակատարները դանդաղորեն փոխվում էին՝ հիմք հանդիսանալով հետագա տասնամյակներում տեղի ունեցած փոփոխությունների համար:

Անհատների մակարդակում արտաքին քաղաքականության ոլորտում նախագահները, վարչապետները, արտաքին գործերի նախարարները, ԳՇ-ի պետերը և նրանց տեղակալները առանցքային դեր են կատարել արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունների իրականացման առումներով: 1923-1950 թթ. ընկած ժամանակահատվածում նախ Մուսթաֆա Քեմալի, ապա Իսմեթ Ինյոնյուի կառավարման ժամանակահատվածներում երկու նախագահներն էլ անձնապես ներգրավված էին արտաքին քաղաքականության հարցերում: Նրանց հեղինակությունը և փորձառությունը էականորեն ազդում էին արտաքին քաղաքականությանն առնչվող որոշումների կայացման վրա: 1950-60 թթ., երբ իշխում էր Դեմոկրատական կուսակցությունը, արտաքին գործերի նախարարության դերը էականորեն աճեց: Դրա պատճառներն, ըստ Ումուր

Ուզերի, Երկուսն էին, մասնագիտությամբ պատմաբան արտաքին գործերի նախարար Ֆուաթ Քյոփրուլուն, չունենալով դիվանագիտական փորձառություն, գերազանցապես հենվեց ԱԳՆ-ի աշխատակազմի վրա: Այս շրջանում զինվորականությունը Երկրորդ պլան էր մղվել՝ զրկված լինելով արտաքին քաղաքականության վրա ներազդեցության լծակներից¹⁰:

Հատկապես կարևոր էր 1961 թ. Սահմանադրության 111-րդ հոդվածի համաձայն ստեղծված և հետագա տարիներին առավել նշանակալից դարձած Ազգային անվտանգության խորհրդի գործունեությունը: ԱԱԽ-ի լիազորությունների մեջ էր մտնում անվտանգության քաղաքականության համակարգումը և իր առաջարկությունների մասին կառավարությանը տեղեկացնելը¹¹: 1971 թ. հետո ԱԱԽ-ի դերակատարումն ընդլայնվեց, քանի որ որպես դրա գործառույթ սահմանվեց ազգային անվտանգության հարցերի վերաբերյալ կառավարությանը խորհրդակցություն տրամադրելը: Անվտանգության քաղաքականության ընդհանուր համակարգման փոխարեն ԱԱԽ-ն առավել մեծ ժամանակ էր տրամադրում արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ տարբերակների մշակմանը: 1974 թ. ներխուժումը Կիպրոս ցույց տվեց, որ ԱԳՆ-ն, ԱԱԽ-ն և ՋՈՒ ԳԾ-ն սերտ համագործակցել են տարբեր ոլորտներում: Կիպրոսի հյուսիսային հատվածի զավթմամբ աննախադեպ ակտիվություն ցուցաբերեցին նաև հանրությունը, ՋԼՄ-ները և քաղաքական կուսակցությունները: 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո ԱԱԽ-ի դերն էլ ավելի աճեց, որով ամրագրվեց ԱԱԽ-ի կողմից գործող կառավարությանը տրվող որոշումներին, կարծիքներին, դիտարկումներին տալ առաջնահերթություն:

1980-ական թթ. քաղաքական դաշտի գլխավոր անձը Թուրգութ Օզալն էր, ով հիմք դրեց միանգամայն այլ ձևի ու բովանդակության արտաքին քաղաքականության մշակման և իրականացման ժամանակաշրջանի: 1920-70-ական թթ. ընթացքում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմնական դերակատարների միջև գրեթե հիմնականում եղել է միատարրություն և համաձայնեցված գործողություններ, թեև 1980-ական թվականների վերջին և 1990-ականներին արտաքին և

¹⁰ U. Uzer, *Identity and Turkish Foreign Policy: The Kemalist Influence in Cyprus and the Caucasus*, London, I. B. Tauris, 2010, p. 77.

¹¹ S. Balkan, A. E. Uysal and K. H. Karpat, նշվ. աշխ., հոդված 111.

պաշտպանական քաղաքականության հիմնական դերակատարների միջև տարակարծությունները և հարաբերությունների կտրուկ վատթարացումները, մեկմեկու նկատմամբ վերահսկողության սահմանման դրսևորումները դարձան առավել տարածված: Հետևաբար, փոխվեցին նաև արտաքին քաղաքականության երբեմնի միատարրության և համաձայնեցված գործունեության նախկին մեխանիզմները:

Այս տասնամյակում ավելացան նաև այնպիսի դերակատարներ, որոնք նախկինում կամ չկային կամ ունեին ոչ այնքան առանցքային դերակատարում: Այս առումով կարևոր էր 1990-ականների սկզբներին հիմք դրված նավթային ծրագրերի մեկնարկը, որը առաջնային պլան մղեց Թուրքական վառելիքային կազմակերպությանը (TPAO), վառելիքամղային կազմակերպությանը (BOTAS): Այս կազմակերպություններն սկսեցին ակտիվորեն ներգրավվել հատկապես Ադրբեջանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների նկատմամբ 1990-ական թթ. արտաքին քաղաքականության ռազմավարական ուղղությունների մշակման գործերում¹²:

Թուրքիայի ԱԳՆ-ի ներքին կանոնադրության 1173-րդ հոդվածը նշում է, որ արտաքին քաղաքականության համակարգումը դրված է ԱԳՆ-ի վրա, սակայն, ինչպես ցույց տվեցին 1980-1990-ական թթ., արտաքին քաղաքականության որոշ ոլորտներ ԱԳՆ-ն անկարող էր համակարգել ըստ անհրաժեշտության: Այսպիսով, ոչ պետական դերակատարները, ինչպես օրինակ բիզնես հանրությունը, արհեստակցական միությունները, համալսարանները, ՋԼՄ-ները և հանրային կարծիքը ժամանակ առ ժամանակ էական ազդեցություն են ունենում արտաքին քաղաքականությանն առնչվող որոշումների կայացմանը¹³:

1987 թ. Թուրգութ Օզալն սկսեց առավել ակտիվորեն ներգրավվել արտաքին քաղաքականության մշակման և իրականացման հարցերում: 1989 թ. հետո, երբ նա ընտրվեց նախագահ, արտաքին քաղաքականության հարցերում, ըստ էության, զինվորականությանը մղեց լուսանցքային դաշտ: Ավելին, 1989-91 թթ., ունենալով Մեսութ Յըլմազի աջակցությունը, Օզալը աննախադեպ ակտիվություն ցուցաբերեց արտաքին քաղաքա-

¹² F. Tayfur and K. Göymen, Decision Making in Turkish Foreign Policy, Middle Eastern Studies, 2002, v. 38. No. 2, p. 108.

¹³ U. Uzer, նշվ. աշխ., էջ 76:

կանության գործընթացներում: Թուրքիան առանցքային դերակատարում ունեցավ Ծոցի պատերազմի ընթացքում, որի փաստն ինքնին առաջ բերեց զինվորականության խիստ արձագանքը: Արդյունքում, գերազանցապես արտաքին քաղաքականության հարցերում ունեցած տարբերության պատճառով, ԶՈՒ Գլխավոր շտաբի պետ Թորումթայը հրաժարական ներկայացրեց, որն աննախադեպ իրադարձություն էր Թուրքիայում: 1991 թ. ընտրություններում Օզալի կողմից երբեմնի ղեկավարած Մայր հայրենիք կուսակցությունը պարտություն կրեց, և վարչապետ դարձած Դեմիրելի քաղաքական բեմերը բավական սահմանափակեց Օզալի միանձնյա կառավարման դրսևորումները: Օզալ-Դեմիրել քաղաքական հակասությունների հետևանքով՝ արտաքին քաղաքականության հարցերում Օզալի լծակները նվազեցին: Դա առավել ցցուն դարձավ 1991-93 թթ. ընթացքում, երբ Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ Թուրքիայի ունեցած դիրքորոշման դրսևորումները տարբերվում էին 1989-91 թթ. արտաքին քաղաքականության այլ համարձակ նախաձեռնություններից: Օզալ-Դեմիրել հակասություններից օգտվեց նաև զինվորականությունը և, հատկապես 1993 թ. ապրիլից հետո, երբ Օզալը հանկարծամահ եղավ, զինվորականները սկսեցին վերագտնել նախկին լծակները և ընդգծված ակտիվություն ցուցաբերել ոչ միայն ներքաղաքական, այլ նաև արտաքին քաղաքականության մշակման և իրականացման հարցերում¹⁴: Դրա պատճառները մի քանիսն էին, որոնցից առավել կարևոր էին ներքաղաքական անկայուն իրավիճակը, աշխարհիկ-իսլամական գաղափարախոսությունների միջև խորացող հակամարտությունը, ՔԲԿ-ի դեմ ահազանացող պայքարը, ֆինանսատնտեսական ճգնաժամային դրսևորումները, իրարահաջորդ կռալիցիոն կառավարությունները, որոնք կառավարությունների ղեկավարներին հնարավորություն չէին տալիս արտաքին քաղաքականությանը ամբողջական ուշադրություն հատկացնել:

1990-ական թթ. առաջ եկան նոր էթնիկ ու ազգային լոբինգային խմբեր ևս (ադրբեջանական, բոսնիական, չեչենական և այլն), որոնք նախկինում գոյություն չունեին: Այս առումով Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը հետխորհրդային տարածքում (Ադրբեջան, Վրաստան, Ուկրաինա, Մոլդովա)

¹⁴ S. Larrabee and I. Lesser, Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty, RAND, 2003, p. 28.

վա), Ռումինիայում, Ռուսաստանում, Չինաստանում, Բուլղարիա բալկանյան ուղղություններում սկսեց կրել նաև նորաստեղծ էթնիկ լրբինգային խմբերի ազդեցությունը, որը նոր երևույթ էր Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության կազմակերպման տեսանկյունից: Իհարկե, էթնիկ հիմքերով գործող լրբինգային խմբերից ոչ բոլորն ունեցան այնպիսի հաջողություն ինչպիսին ադրբեջանականն էր¹⁵: Պատերազմական գործողությունների հենց սկզբից՝ 1992 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին, Թուրքիայում հանրային կարծիքը շատ արագ դարձավ ընդգծված հակահայկական¹⁶: Այլ խոսքերով, ադրբեջանական էթնիկ լրբինգային խմբերը, հենվելով թուրքերի հետ ունեցած մշակութային և էթնիկ ընդհանրությունների վրա, կարողացան ձևավորել միակողմանի հանրային կարծիք, որն էլ էապես ազդեց իշխանական վերնախավի վրա ընդհանրապես, և Արցախյան հակամարտության նկատմամբ Թուրքիայի դիրքորոշման հարցում մասնավորապես: 1992 թ. փետրվարին Խոջալուի կրակակետերի վերացման ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերը և Ադդամի մատուցներում սպանված խոջալուի բնակիչների և հատկապես թուրք-մեսիտեթների պատմությունը Թուրքիայում տարածվեց գերազանցապես համաձայն ադրբեջանական քարոզամեթոդների ներկայացրած շեշտադրումների¹⁷: Պաշտոնական Անկարան դատապարտեց նաև Շուշիի և Բերձորի ազատագրումը, սակայն Թուրքիայի քայլերը Հայաստանի հասցեին հնչող սուր քննադատական հայտարարություններից այն կողմ չանցան: Ադրբեջանի կողմից լայնածավալ հարձակման ժամանակ Թուրքիան հասկանալիորեն հանդես չեկավ ոչ մի հայտարարությամբ: 1993 թ. Քարվաճառի գործողությունը դարձավ այն եզրագիծը, որից հետո Թուրքիայի իշխանություններն անկարող եղան սահմանափակվել բացառապես կոշտ քննադատությամբ: Հանրային ճնշման ներքո Թուրքիան անցավ վճռական գործողությունների և վերջնականապես փակեց Հայաստանի հետ սահմանի գործող երկու սահմանակետերը, որոնք գործում էին հատուկ ռեժիմով 1991թ. ի վեր:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 35:

¹⁶ U. Uzer, նշվ. աշխ., էջ 172-173:

¹⁷ Վ. Տեր-Մաթևոսյան, Խոջալուի դեպքերը ադրբեջանաթուրքական հարաբերություններում: Գնահատումներ Հայաստանի ազգային անվտանգության տեսանկյունից, Աշխատանքային տետրեր, 2009, հ 2, թ. 10, էջ 103-114:

Տարիներ անց նույնպես, երբ 2008-2009 թթ. Շվեյցարիայի միջնորդությամբ փորձ արվեց կարգավորելու հայ-թուրքական հարաբերությունները, Թուրքիայի հանրությունը նախապես լինելով դրական տրամադրված, շեշտակիորեն փոխեց վերաբերմունքը Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցի վերաբերյալ, երբ ադրբեջանական քաղաքական և արդեն տնտեսական լոբինգային խմբերը լայնածավալ հարձակում սկսեցին Թուրքիայում: Այլ կերպ, թուրքական ԶԼՄ-ների, քաղաքացիական հասարակության, փորձագիտական հանրության արտաքին քաղաքականության վրա ունեցած ազդեցությանը 1990-ին ավելացան էթնիկ ազդեցության խմբերը, որոնք, ինչպես ադրբեջանական պարագան ցույց տվեց, ունեին մի քանի ենթախմբեր (քաղաքական, տնտեսական և մշակութային), որն էլ 1990-2000-ական թթ. համացանցի տարածմանը զուգահեռ դարձավ առավել կարևոր գործոն արտաքին քաղաքական այս կամ այն հարցի շուրջ հանրային կարծիքը համախմբելու համար:

1993 թ. ի վեր նախագահներ Սուլեյման Դեմիրելը, Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերը և Աբդուլլահ Գյուլն ունեցել են արտաքին քաղաքականության մեջ ներգրավման տարաբնույթ ձևաչափեր: Թե՛ Դեմիրելը, թե՛ Գյուլը բավական ակտիվորեն ներգրավված են եղել արտաքին քաղաքականության իրականացման գործում, մինչդեռ Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերը բավական պասիվ էր արտաքին քաղաքականության հարցերում: Դեմիրելը, որը երկրի նախագահն էր մինչև 2000 թ., ուներ բավական զգալի քաղաքական փորձ: Դեռ 1960-ական թթ. ակտիվ քաղաքականության մեջ կարևոր հետագիծ թողած Դեմիրելը 7 անգամ եղել է վարչապետ, հետևաբար նա ձգտում էր առավելագույնս միատեղել վարչապետության նախկին փորձը և նախագահի լիազորությունները: Դրան գումարվում էին նաև ներքաղաքական անկայունության ալիքները, որոնք հնարավորություն տվեցին, որպեսզի նախագահը ևս ներգրավվի ակտիվ քաղաքականության մեջ: Սահմանադրական դատարանի նախկին նախագահ Սեզերը, որը նախագահեց մինչև 2007 թ., ակտիվ քաղաքականության մեջ նորելուկ էր, չէր տիրապետում արտաքին քաղաքականության այն փորձին, որն ունեին նրան նախորդած երկու նախագահները: Մինչդեռ 2007 թ.-ից նախագահ դարձած Աբդ. Գյուլը ապրել էր արտերկրում, ուներ արտաքին տնտեսական գործակցության փորձ: Ավելին, լինելով Բարձրություն կուսակցության անդամ, 1996 թ. Գյուլը զբաղեցրել էր

Թուրքիայի օրենսդիր մարմնի արտաքին հարաբերությունների մշտական հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնը:

Հանրային կարծիքը ևս, ոչ հաճախ, սակայն որոշ դեպքերում բավական առանցքային դեր է ունեցել արտաքին քաղաքական զարգացումների վրա: Թեև իշխանությունները միշտ չէ, որ հաշվի են նստում հանրային կարծիքի հետ, սակայն, որոշ դեպքերում, հատկապես ընտրությունների ժամանակ հասարակությունը որոշակի վերաբերմունք էր դրսևորում արտաքին քաղաքական խնդիրների վերաբերյալ:

Վերջին տարիներին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ձևավորման գործում կարևոր դերակատարում են ստանձնել նաև գիտահետազոտական ինստիտուտները, վերլուծական կենտրոնները (think-tanks)¹⁸, որոնք գործում են կամ արտաքին գործերի նախարարության կամ համալսարանների հովանու ներքո: Այս կենտրոններից շատերը Եվրոպայի քաղաքական և տնտեսական կենտրոններում և Վաշինգտոնում ունեն ներակայացուցչություններ, որոնք ակտիվ մասնակցություն են ունենում Թուրքիայի վերաբերյալ գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների իրականացմանը¹⁹:

Թուրքիայից դուրս ապրող թուրքերը և Թուրքիայի քաղաքացիները ևս 1960-70-ականներից սկսած էական ազդեցություն են ունեցել Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության իրենց բնակության երկրների վերաբերյալ քաղաքականության մշակման և իրականացման գործում: Օրինակ, Եվրոպայում ապրող թուրքերն սկսել են ավելի ինտենսիվ կերպով ներգրավվել Թուրքիայի հետ հարաբերություններում, առաջ մղել Թուրքիայի շահերը, թեև ոչ բոլոր երկրներում է դա ստացվում: Օրինակ, հակառակ այն համընդհանուր պնդմանը, որ Գերմանիայում ապրող Թուրքիայի քաղաքացիները ներկայացնում են Թուրքիայի շահերը, նպաստում են Թուրքիայի քաղաքական օրակարգի առաջընթացին, իրականում, Գերմանիայում ապրող

¹⁸ S. Larrabee & I. Lesser, նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁹ Այդպիսի վերլուծական կենտրոններից են OSRAM (Մերձավոր Արևելքի ռազմավարական ուսումնասիրությունների կենտրոն), STRATIM (Ռազմավարական հաղորդակցության կենտրոն), EPC (Եվրոպական քաղաքականության կենտրոն), SAM (Ռազմավարական ուսումնասիրությունների կենտրոն), IPC (Ստամբուլի քաղաքական կենտրոն), SETA (Քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական հետազոտությունների հիմնադրամ), TESEV (Թուրքիայի տնտեսական և սոցիալական ուսումնասիրությունների հիմնադրամ):

և հասարակական-քաղաքական կյանքում ակտիվ Թուրքիայի ներկա կամ նախկին քաղաքացիները գերազանցապես քրդեր են, ալևիներ, կամ քուրդ-ալևիներ, իսկ թուրքերի մեծ մասն էլ քննադատական մոտեցում ունի Թուրքիայի իշխանությունների նկատմամբ: Այս առումով փոխվել են նաև Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության Սփյուռքի հետ տարվող աշխատանքները: Օրինակ, 1970-ականներից ի վեր, Թուրքիան մզկիթների սպասավորներ էր ուղարկում Եվրոպա՝ մզկիթներում աշխատելու և կրոնական ծառայություններ մատուցելու համար, 1990-ական թթ.-ից սկսած առավել ընդլայնվեցին թե՛ գործառույթային, թե՛ աշխարհագրական առումներով: Կրոնի գործերի վարչությունը, որը գործում է վարչապետին կից, դարձել է Թուրքիայի ամենամեծ բյուրոկրատական ինստիտուտը, քանի որ դրա աշխատակիցները համարվում են պետական ծառայողներ և արտերկրում կրոնական գործերի կարգավորման հետ միասին համակարգում են նաև այլ, գերազանցապես եվրոպական տվյալ քաղաքում, մարզում ապրող համայնքի գործունեությունը, հորդորում զբաղվել թուրքաձայաստ գործունեությամբ, ընդլայնել քաղաքական ներկայացվածությունը բնակության երկրներում և այլն: Եվրոպայում բնակություն հաստատած թուրքերից բացի էական նշանակություն էր տրվում Իրաքում, Սիրիայում ապրող թուրքմենների հետ տարվող աշխատանքներին, որոնք դառնում էին նաև լծակ Թուրքիայի իշխանությունների ձեռքերում այդ երկրների հետ հարաբերությունների կարգավորման ժամանակ:

Գյուլենական կրթահամալիրները ևս էական դերակատարում են ունեցել Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության «մեղմ ուժի» բաղադրիչի տարածման գործընթացում: Իհարկե, ժամանակ առ ժամանակ Ֆեթ. Գյուլենի և Թուրքիայի իշխանական քաղաքական վերնախավի միջև ծագել են հակասություններ, սակայն, ընդհանուր առմամբ, այդ կրթահամալիրների շրջանավարտները դառնում են լեզվի կրողներ, համարվում են թուրքական արժեքային սկզբունքների ջատագովներ: Այդ կրթահամալիրների շրջանավարտները աշխատանքի շուկայում համարվում են մրցունակ անձինք, որոնք 1990-ական թթ. աստիճանաբար ավելացնում են նաև ներկայացվածությունը քաղաքական համակարգի տարբեր ոլորտներում: Գյուլենականները ներթափանցել էին նաև իրավական համակարգ, զինված ուժեր, արտաքին քաղաքական գերատեսչություն՝

փորձելով ազդել Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության որոշումների կայացման գործընթացի վրա:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը տասնամյակներ շարունակ կենտրոնական դեր է կատարել ոչ միայն արտաքին աշխարհում Թուրքիայի շահերի ներկայացման, այլ նաև՝ ներպետական կյանքում: Տասնամյակներ շարունակ դիվանագիտական կորպուսը թուրք բարձրաստիճան զինվորականների, դատաիրավական համակարգի մտավորական ներկայացուցիչների հետ միասին համարվել է քեմալական վերնախավը: Ավելին, տասնամյակներ շարունակ արտաքին գործերի նախարարությունը Թուրքիայի քաղաքական և իշխանական համակարգում մշտապես ընկալվել է որպես «ընտրախավային հաստատություն», «ընտրախավ ընտրախավի մեջ», «բյուրոկրատական կատարելության կենտրոն»: ԱԳՆ-ն համարվում էր նաև դժվար հասանելի հաստատություն, քանի որ այն ուներ նաև ամենադժվար ընդունելության քննությունները: Երկար տարիներ Թուրքիայի միայն մեկ բուհի՝ Անկարայի համալսարանի շրջանավարտները կարող էին մասնակցել ԱԳՆ-ի ընդունելության քննություններին և անցնել դիվանագիտական աշխատանքի: Տասնամյակներ շարունակ հատուկ ուշադրություն է հատկացվել նաև դիմորդների ընտանեկան պատմություններին: Ինչպես զինվորականության պարագայում՝ ԱԳՆ-ում ևս պահանջում էին դիմորդների ընտանեկան լուսանկարները ստուգելու համար, թե արդյոք դիմորդների ընտանիքի անդամները եղել են կրոնական հավատացյալներ: Համընդհանուր համոզմունքը նաև այն էր, որ դիվանագետը և կրոնամոլությունը անհամատեղելի են: Բյուրոկրատական ապարատի համար այս հանգամանքն ուներ էական նշանակություն, դիվանագետները, դեսպանները համարվում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնք գործադրում էին օսմանյան ժամանակահատվածից ժառանգած աշխատանք:

Տասնամյակներ շարունակ արտաքին քաղաքականության իրականացման գործընթացում կիրառված մեխանիզմներին վերջին տարիներին ավելացան նորերը: Այս հանգամանքի շնորհիվ արտաքին քաղաքականության իրականացման գործիքակազմը դարձավ առավել բազմազան: Այդ առումով հարկ է առանձնացնել արտաքին առևտրի գործոնը, որի շնորհիվ որոշ վերլուծաբաններ Թուրքիային սկսեցին անվանել «առև-

տրային պետություն»²⁰: Եթե 1975 թ. արտաքին առևտուրը կազմում էր Թուրքիայի ՀՆԱ-ի ընդամենը 9 %-ը (6.1 մլրդ. ԱՄՆ դոլար), ապա 33 տարի անց՝ 2008 թ., այն ավելացել էր ավելի քան 5 անգամ, հասնելով 42 %-ի (333 մլրդ. ԱՄՆ դոլար)²¹: Ի հավելումն առևտրային գործունեության՝ պակաս նշանակալից չեն նաև թուրքական բիզնես կազմակերպությունների գործունեության ընդլայնումը և արտաքին ուղղակի ներդրումների ծավալների շեշտակի աճը: Առաջինի առումով հարկ է նշել, որ 1972-2010 թթ. ընկած ժամանակահատվածում թուրքական 5900 կազմակերպությունների կողմից արտերկրում իրականացրած ծրագրերի ընդհանուր գումարը կազմում է 187 մլրդ. ԱՄՆ դոլար, իսկ արտաքին ուղղակի ներդրումների ծավալը 2001 թ. 890 մլն. ԱՄՆ դոլարից 2009 թ. հասել էր 5.3 մլրդ-ի²²:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության բազմազանեցմանը նպաստող գործոններից էին նաև դեպի Թուրքիա մարդկանց այցելությունների թվի աճը: Եթե 1991 թ. անմիջական հարևան երկրներից Թուրքիա մուտք էր գործել ընդամենը 2,5 մլն մարդ, ապա 2010 թ. այդ թիվը հասավ մոտ 11 մլն-ի: Դեպի Թուրքիա մարդկանց այցը խթանող գործոններից էր Թուրքիայի կառավարության կողմից մուտքի արտոնագրերի ազատականացման քաղաքականության կիրառումը և ազատ առևտրային գոտիների գործարկումը²³: Այս քաղաքականության շնորհիվ արտագաղթի բարձր ցուցանիշներ ունեցող երկրից Թուրքիան վերածվեց ներգաղթի երկրի: Արդյունքում, Թուրքիա տեղափոխված մարդկանց մեծ մասը, ներգրավված լինելով զանազան ծառայությունների ոլորտներում, իրենց ծագման երկիր սկսեցին ուղարկել դրամական փոխանցումներ, որոնց ծավալները ևս էապես աճել են վերջին տարիների ընթացքում: Մարդկանց տեղաշարժին նպաստող գործոններից է նաև տուրիզմի ենթակառուցվածքային զարգացումը: Հիշյալ գործոնների համադրմամբ է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ 2014 թ. Թուրքիան վեցերորդն էր աշ-

²⁰ Kemal Kirişci, *The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State*, *New Perspectives on Turkey*, 2009, v. 40, pp. 29-57.

²¹ Kemal Kirişci, *Turkey's Engagement with its Neighborhood: A "Synthetic" and Multidimensional Look at Turkey's Foreign Policy Transformation*, *Turkish Studies*, 2012, v. 13, n. 3, p. 321.

²² Նույն տեղում, էջ 322:

²³ Նույն տեղում, էջ 322-323:

խարհում ամենաշատ այցելությունների թվով՝ 37,8 մլն. այցելու, որը 5,9-ով ավելին էր քան 2013 թ.²⁴:

Տնտեսական ազդեցության աճին զուգահեռ Թուրքիայի իշխանությունները առանձնահատուկ կարևորություն են հատկացրել կրթական, կրոնական, մշակութային ու հումանիտար քաղաքականությանը և հասարակական մակարդակում Թուրքիայի վերաբերյալ արտերկրում դրական վերաբերմունքի ձևավորմանը: Տասնյակ երկրներում Թուրքիայի կառավարությունը սկսեց ձևավորել կրոնագաղափարական և մշակութային ազդեցության տարածման լծակներ, որոնց աշխատանքները համակարգում են Թուրքիայի վարչապետին կից երեք պետական հաստատություններ՝ «Համագործակցության և համակարգման թուրքական գործակալությունը» (*Türkiye İşbirliği ve Kalkınma İdaresi - TİKA*), «Յունուս Էմրե մշակութային կենտրոնները» և Կրոնի գործերի նախագահությունը (*Diyanet*)²⁵:

TİKA-ն ծրագրեր է իրականացնում 48 երկրներում գործող 50 գրասենյակների միջոցով: 2002 թ. մինչև 2011 թ. իրականացվող ծրագրերի բյուջեն աճել է 14 անգամ՝ 85 մլն. ԱՄՆ դոլարից հասնելով 1,273 մլրդ.-ի: Այն իրականացնում է հումանիտար, կրթական և տեխնիկական-տեղեկատվական աջակցություն մեծ թվով երկրների գերազանցապես իսլամադավան համայնքներում: Թուրքիայի իշխանությունները 2007 թ. որոշեցին հիմնել «Յունուս Էմրե թուրքական մշակութային կենտրոնները», որոնց նպատակն էր հավասարակշռել, որոշ առումով փոխարինել գյուլենական դպրոցների ազդեցությունը՝ հետևելով գերազանցապես լեզվի, գրականության, Թուրքիայի պատմության, մշակույթի և արվեստի տարածման նպատակ: Այս կենտրոնները ստեղծվել են Գյոթեի ինստիտուտի, Բրիտանական խորհրդի, Սերվանտեսի ինստիտուտի և նմանատիպ այլ հաստատությունների օրինակով²⁶: Ներկայումս այն 33 երկրներ-

²⁴ The world's most visited countries – 2014, <http://www.telegraph.co.uk/travel/travelnews/11027765/The-worlds-most-visited-countries-2014.html?frame=3003408>

²⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս Kerem Öktem: Projecting Power: Non-conventional Policy Actors in Turkey's International Relations in Another Empire? A Decade of Turkey's Foreign Policy under the Justice and Development Party, eds. Kerem Öktem, Ayşe Kadioglu and Mehmet Karsli, Istanbul, Bilgi University Press, 2012, pp. 77-108.

²⁶ Ayhan Kaya, Yunus Emre Cultural Centers: The AKP's Neo-Ottomanism and Islamism, <http://www.tr.boell.org/web/51-1725.html>

րում ունի գործող գրասենյակներ²⁷: Երրորդ պետական հաստատության՝ Կրոնի գործերի նախագահության (ԿԳՆ) գործունեությունն արտերկրում ընդգրկում է մի քանի ոլորտներ, որոնք գերազանցապես առնչվում են կրոնական և հոգևոր խնդիրներին: ԿԳՆ-ն տրամադրում է օգնություն դեպի Մեքքա ուխտագնացության կազմակերպման, մզկիթներում քարոզիչների՝ իմամների ուսուցման, աստվածաբանների պատրաստման, հետբուհական կրթության նպատակով կրթաթոշակների տրամադրման, իսլամական գրականության տարածման առումներով, ԿԳՆ-ն համակարգում է նաև մզկիթների վերանորոգման, նորերի կառուցման գործում ֆինանսական և խորհրդատվական օժանդակության տրամադրումը²⁸:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության իրականացման գործում վերջին տարիներին ոչ պակաս կարևոր դերակատարում են ստանձնել ոչ-կառավարական կազմակերպությունները, որոնք սերտորեն համագործակցում են պետական հաստատությունների հետ և գործում միևնույն քաղաքականության ծիրում: Վերջիններիս գործունեության ոլորտներն ընդգրկում են այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են Թուրքիայի առևտրատնտեսական և բիզնես շահերի խթանումը և երկկողմ ու բազմակողմ հարաբերությունների զարգացումը, թուրքերեն լեզվի և թուրքական մշակույթի խթանումը, մի շարք երկրներում ժողովրդավարության և բարեփոխումների օրակարգի մշակումը, հումանիտար աջակցությունը, կանանց իրավունքների պաշտպանությունը և այլն: Այս կազմակերպությունների գործունեության ֆինանսական, տնտեսական և խորհրդատվական հիմնական շահառուները Մերձավոր Արևելքի, Աֆրիկայի, Բալկանների, Հեռավոր Արևելքի տարածաշրջանների իսլամադավան շրջաններն ու համայնքներն են: Հետևյալ աղյուսակը ներկայացնում է Թուրքիայից դուրս ակտիվ գործունեություն ծավալած ոչ-կառավարական կազմակերպություններից մի քանիսին՝ ըստ գործունեության ոլորտների:

²⁷ Yunus Emre Enstitüsü - <http://www.yee.org.tr/>

²⁸ Şenol Korkut, The Diyanet of Turkey and Its Activities in Eurasia after the Cold War, Acta Slavica Iaponica, 2010, Tomus 28, pp. 117–139

Գործունեության ոլորտը	Կազմակերպության անվանումը	Գործունեության վերաբերյալ մանրամասներ
Բիզնես և առևտրատնտեսական կապեր	Անկախ արդյունաբերողների և գործարարների ընկերակցություն (MUSIAD - Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) ²⁹ (հիմն. 1990 թ.)	Ներկայացուցչական գրասենյակներ ունի 32 երկրներում: Հատկապես ընդլայնված է Գերմանիայում գործող ցանցը, որը ներկայացուցիչներ ունի 10 քաղաքում:
	Թուրքիայի արտաքին տնտեսական հարաբերությունների խորհուրդ (DEİK - Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) ³⁰ (հիմն. 1986 թ.)	Ներկայացուցչություններ ունի 121 երկրում, որոնք գործում են «բիզնես խորհուրդ» անվան ներքո:
	Թուրքիայի արտահանողների համաժողով (TIM – Dış İhracatçılar Meclisi) ³¹ (հիմն. 1993 թ.)	Միավորում է արտահանմանը միտված թուրքական 52,000 կազմակերպությունների՝ համաձայն 26 ոլորտների: Նպատակն է խթանել համակարգման ծավալները՝ 2023 թ. հասցնելով 500 մլրդ. ԱՄՆ դոլարի (2010 թ. 135 մլրդ. ԱՄՆ դոլարից):
	Թուրքական առևտրային պալատների և բորսաների միություն (TOBB – Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) ³² (հիմն. 1950 թ.)	Նպատակն է խթանել մասնավոր հատվածի գործունեությունը: Գրասենյակներ ունի մոտ 20 առաջատար միջազգային և

²⁹ Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği <http://www.musiad.org.tr/tr-tr>

³⁰ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu - <http://www.deik.org.tr/>

³¹ Dış İhracatçılar Meclisi - <http://www.tim.org.tr/tr/default.asp>

³² Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği - <http://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Ana-Sayfa.php>

		ազգային առևտրային կազմակերպություններում:
	Թուրքական արդյունաբերողների և գործարարների ընկերակցություն (TUSIAD – Türkiye Sanayiciler ve İşadamları derneği) ³³ (հիմն. 1971 թ.)	Միավորում է արդյունաբերության և ծառայությունների ոլորտի 3500 կազմակերպությունների: Ներկայացուցչական գրասենյակներ ունի Բրյուսելում, Վաշինգտոնում, Բեռլինում, Փարիզում և Պեկինում, ինչպես նաև անդամակցում է մի շարք միջազգային առևտրատնտեսական կազմակերպությունների:
Հումանիտար աջակցություն	Մարդկանց իրավունքների, ազատությունների և հումանիտար աջակցության հիմնադրամ (IHH – İnsan Hak ve Hürriyetleri ve İnsani Yardım Vakfı) (հիմնվ. 1992 թ.)	Գրասենյակներ աշխարհի 135 երկրներում: Ծառայությունների մատուցում կրթության, սոցիալական ապահովության և առողջապահության ոլորտներում: Դպրոցների, հիվանդանոցների մզկիթների կառուցում և վերակառուցում, տարբեր երկրներում ապրող մուսուլմանների վերաբերյալ զեկույցների պատրաստում:

³³ Türkiye Sanayiciler ve İşadamları derneği - <http://www.tusiad.org.tr/>

	Կապույտ կիսալուսնի աջակցության և զարգացման հիմնադրամ (Uluslararası Mavi Hilal İnsani Yardım ve Kalkınma Vakfı) (հիմն. 1999 թ.)	Համայնքային զարգացման, բնակարանաշինական և առողջապահական ծրագրեր է իրականացնում 11 երկրներում:
Կրթական	Մոր և մանկան կրթական հիմնադրամ (AÇEV – Anne Çocuk Eğitim Vakfı) ³⁴ (հիմն. 1993 թ.)	Կրթական ու վերապատրաստման դասընթացներ է իրականացնում Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի 12 երկրների կարիքավոր ընտանիքների երեխաների և կանանց համար:
Կանանց հիմնախնդիրներ	Կանայք հանուն կանանց մարդկային իրավունքների (Kadının insan hakları) ³⁵ (հիմն. 1993 թ.)	Կանանց իրավունքների պաշտպանության իրականացում իսլամադավան պետություններում:

«Փափուկ ուժի» միջոցով իրականացվող արտաքին քաղաքականության գործընթացում վերջին տարիներին կարևոր դեր է կատարում նաև հանրային մշակույթը: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով Թուրքիայում նկարահանված և աշխարհի մոտ 100 երկրում ցուցադրված հեռուստասերիալները ոչ պակաս կարևոր ազդեցություն են թողել Թուրքիայի ազդեցության տարածման գործում³⁶: Այդ ոլորտում կատարված աշխատանքի և պետական աջակցության շնորհիվ Թուրքիան դարձավ հեռուստասերիալներ արտահանող երկրորդ երկիրը՝ զիջելով միայն ԱՄՆ-ին: Միայն 2012 թ. հեռուստասերիալների արտահանումից ստացված եկամուտը կազմել էր 200 մլն.

³⁴ Anne Çocuk Eğitim Vakfı, <http://www.acev.org/>.

³⁵ Kadının insan hakları, <http://www.wwhr.org/>.

³⁶ Kerem Oktem, Projecting Power: Non-conventional Policy Actors in Turkey's International Relations, in Another Empire: A decade of Turkey's Foreign Policy Under the Justice and Development Party, ed. Kerem Oktem, Ayşe Kadioğlu and Mehmet Karli. Istanbul, Istanbul Bilgi University Press, 2012. pp. 98-101.

ԱՄՆ դոլար, որը 2004 թ. կազմում էր ընդամենը 10,000 ԱՄՆ դոլար³⁷: Հատկապես, Güneş (Մերձավոր Արևելքում «Noor», իսկ Բուլղարիայում «Perla»), «Օտարազգի փեսան» (Yabancı Damat), «Հազար ու մի գիշեր» (Binbir Gece) «Ezel», «Menekşe ile Halil», «Fatmagül», «Բախտ» (Kismet), «Կյանքը շարունակվում է» (Haya Devam Ediyor), «Հրաշալի դարը» (Muhteşem yüzyıl) հեռուստասերիալները Մարոկոյից մինչև Մալազիա ապահովել են մեծ հեռուստալսարան, որոշ դեպքերում հասնելով մինչև 200 մլն. հեռուստադիտողի: Ուսումնասիրողների կարծիքով, որոշ հեռուստասերիալներ հեղափոխական դերակատարում են ունեցել արաբական աշխարհում ընտանեկան և մարդկային հարաբերությունների վրա, ինչպես նաև կանանց իրավունքների վերահիմաստավորման առումով, դրանով հանդերձ խթանելով Թուրքիայի, թուրքական մշակույթի և թուրքական նմուշաձևի վերաբերյալ դրական ընկալման ձևավորմանը³⁸:

ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՌՈՒՑՎԱԾ-ՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 2002-2012 ԹԹ.

2002 թ. նոյեմբերյան ընտրություններում հաղթեց Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը, որը հիմնադրվել էր ընդամենը 14 ամիս առաջ: Կուսակցությանը հաջողվեց ստանալ քվեների 34 տոկոսը, որն աննախադեպ ցուցանիշ էր 1990-ական թթ. կոալիցիոն կառավարությունների համատեքստում: Նոր իշխանության առաջնային նպատակներից մեկը դարձավ եվրոպական և արևմտյան գործընկերին վստահեցնել, որ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ էական շրջադարձեր չեն սպասվում, ավելին, Թուրքիան շարունակելու է մնալ Եվրամիության անդամակցության հավատարիմ պետություն և շարունակելու է իր ստանձնած պարտականությունների իրականացումը: Վարչապետի պարտականությունը ստանձնեց Աբդուլահ Գյուլը, մինչև Էրդողանը՝ կուսակցության իրական առաջնորդը, կստանձնեք կառավարության ղեկը 5 ամիս անց:

³⁷ Turkey world's second highest TV series exporter after US, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-worlds-second-highest-tv-series-exporter-after-us.aspx?pageID=238&nID=73478&NewsCatID=345>.

³⁸ Kismet: How Soap Operas Changed the World, <http://www.aljazeera.com/programmes/witness/2013/11/kismet-how-soap-operas-changed-world-20131117152457476872.html>

Գյուլի ղեկավարած կառավարությունում արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը վստահված էր Յաշար Յաքըշին: Էրդոհանի վարչապետ դառնալուց հետո Արդ. Գյուլը նշանակվեց արտգործնախարար և փոխվարչապետ: Ա. Գյուլը պաշտոնավարեց մինչև 2007 թ. օգոստոս ամիսը, երբ Թուրքիայի օրենսդիրի կողմից ընտրվեց նախագահ: Արտգործնախարարի պաշտոնում Գյուլին փոխարինեց նրա կողմից հովանավորվող, մասնագիտությամբ տնտեսագետ Ալի Բաբաջանը: Վերջինս շարունակեց պաշտոնավարել մինչև 2009 թ. մայիսի 1-ը: 2009 թ. ապրիլյան ընտրություններն օգտագործելով որպես պատրվակ՝ Թուրքիայի վարչապետը պաշտոնանկ արեց Ա. Բաբաջանին և արտգործնախարար նշանակեց Ահմեթ Դավթոդլուին:

Հարկ է նշել, որ 2007 թ. ի վեր, ԱԶԿ-ի և քեմալականների միջև հակասությունները դարձան առավել ակնհայտ, և Էրդոհանը դանդաղորեն սկսեց իրականացնել մի շարք քայլեր՝ նպատակ ունենալով սահմանափակել զինվորականների և դատական իշխանության ներկայացուցիչների, քեմալական արժեհամակարգի ավանդական մեկնաբանությանը հավատարիմ պահպանողական շրջանակների լիազորությունները և օրենսդրական իրավունքները: Այդ գործընթացի համար պահանջվեց առնվազն 7-8 տարի, և միայն 2010 թ. սեպտեմբերի 12-ին սահմանադրական փոփոխությունների հանրաքվեի արդյունքում հնարավոր եղավ էականորեն նվազեցնել նշված դերակատարների կողմից ԱԶԿ-ի դեմ քայլերի ձեռնարկման հնարավորությունը: Իհարկե, կար նաև արտաքին լծակների գործոնը, ԵՄ-ի առջև ստանձնած պարտավորությունների հարցը և միայն ԱԶԿ-ի գործոնով չէ, որ պայմանավորվեց քեմալականության դիրքերի սասանման գործընթացը: Այն սկսվել էր դեռ 1999 թ., երբ Թուրքիային շնորհվեց ԵՄ-ի թեկնածու երկրի կարգավիճակ: 1999-2002 թթ. Էջևիթի կոալիցիոն կառավարությանն արդեն հաջողվել էր մի քանի օրենսդրական փոփոխություններ կատարել, որոնց շնորհիվ սկսվել էր մի գործընթաց, որը բերելու էր նաև քաղաքական դաշտում զինվորականության դերակատարման նվազեցման պահանջը: 2002-2010 թթ. ընթացքում ԱԶԿ-ն տարբեր մարտավարական հնարքներ գործադրելով, կարողացավ իրականացնել էական քայլեր: Հատկապես կարևոր էին Էրզենեքոնի ցանցի հայտնաբերումը և համանուն դատավարական գործընթացի մեկնարկը, տարանուն այլ չհաջողված ռազմական միջամտությունների

աղմկահարույց բացահայտումների փաստը և այլն: Այս քայլերի արդյունքում քեմալականությունը և դրա ավանդական հանրային ընկալման բնույթը էական փոփոխության ենթարկվեց:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմնական միտումները գնահատելիս կարող ենք նշել, որ ռազմավարական ուղեգծի փոփոխություն տեղի չի ունեցել, այլ փոխարենը կատարվել են առանձին երկրների ու տարածաշրջանային գործընթացների վերաբերյալ մարտավարական վերաձևակերպումներ: 2000-ական թթ. Թուրքիան որոշեց չմնալ հանդիսատեսի դերում և տարածաշրջանում ուժերի վերադասավորումներում ունենալ սեփական դերն ու նշանակությունը: Հետևաբար, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը ԱԶԿ-ի կառավարման տարիներին կարելի է դիտարկել որպես առավելապես նոր մեթոդների կիրառմամբ նախկինում սահմանափակ հաջողություններ արձանագրած տարածաշրջաններում և միջազգային հարթակներում Թուրքիայի ազգային և պետական շահերի նորովի դիրքավորման հետևողական քաղաքականություն:

Ընդունված է կարծել, որ Արդարություն և զարգացում կուսակցության կողմից Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմքում դրված էր միայն «Ռազմավարական խորության» դոկտրինը, որը ենթադրում էր մասնակցություն տարածաշրջանային հակամարտությունների լուծմանը և տարածաշրջանում Թուրքիայի վարկի բարձրացում: Անշուշտ այն կարևորագույն հայեցակարգային և գաղափարախոսական մշակում էր, սակայն 2000-ական թթ. մասին խոսելիս հարկ է նշել նաև 1997-2002 թթ. Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Ջեմի կողմից իրականացված մի շարք նոր ուղղությունների մասին: Իսմայիլ Ջեմը, լինելով Բյուլենթ Էջևիրթի Ձախ Ժողովրդավարական կուսակցության անդամ, Դավութօղլուի հետ միասին դիտվում է որպես հավասարաչափ կարևոր հետագիծ ունեցած արտգործնախարարներից ու տեսաբաններից մեկը: Սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարախոսության հետևորդ Ջեմը արտաքին քաղաքական նախաձեռնություններում ևս փորձում էր մեկտեղել հասարակության զարգացման սոցիալ-դեմոկրատական մոդելները և 1990-ականներին բնորոշ միջազգային հարաբերությունների առանձնահատկությունները: Նրա «Թուրքիան նոր դարաշրջանում» գիրքը³⁹, որտեղ ամ-

³⁹ I. Cem, Turkey in the New Century, Mersin: Rustem Bookshop, 2001.

փոփված են նրա ելույթները, հարցազրույցները, մեկնաբանությունները և հիշողությունները մեծապես օգնում են հասկանալ նրա պատկերացումները միջազգային հարաբերությունների վերաբերյալ: Այս գրքում Ջեմն առաջ է քաշում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր տեսլական՝ միևնույն ժամանակ քննադատելով Թուրքիայի նախորդ տասնամյակներում իրականացված դասական արտաքին քաղաքականությունը և դիվանագիտությունը: Նրա կարծիքով Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը հանրապետության շրջանում աղճատվել էր մշակութային արժանատիներից և պատմական անցյալից: Այն պետք է փոխարինվի նոր մոտեցմամբ, որի հիմքում պետք է լինի այն գաղափարի գիտակցումը, որ Թուրքիայի ապագա միջազգային կարգավիճակը պետք է հենվի օսմանյան ժամանակահատվածից ժառանգված հարուստ ինքնության և պատմական ձեռքբերումների վրա⁴⁰: Համաձայն Ջեմի՝ Սառը պատերազմի ավարտը, գլոբալիզացիոն նոր երևույթները և տեխնոլոգիաների դարաշրջանը արտաքին քաղաքականության համար նոր հնարավորություններ են բացում: Ըստ նրա, այդ հնարավորությունն առկա է նաև Թուրքիայի համար, որպեսզի վերջինիս արտաքին քաղաքականությունը լինի առավել ինքնավստահ⁴¹: Նա քննադատում է թուրք քաղաքական գործիչներին, արտաքին քաղաքականության պատասխանատուներին աշխարհը, Թուրքիայի հարևան պետություններին սև ու սպիտակ ակնոցներով նայելու համար: Ջեմը մերժում է բարեկամ ընդդեմ թշնամու իրարամերժ ընկալումը և առաջարկում խնդիրների լուծման առավել ճկուն բանաձև: Ըստ նրա, արտաքին քաղաքականությունը «պետության շահերի մաթեմատիկական հավասարումն է», հետևաբար, պետությունը պետք է ստեղծի հարմար միջավայր ճկուն և ակտիվ արտաքին քաղաքականություն իրականացնելու համար⁴²: Ջեմի գրքի վերաբերյալ գրած գրախոսականում Ջան Դունդարն առանձնացնում է նաև Ջեմի առաջ քաշած հետևյալ դրույթը, որ 21-րդ դարում Թուրքիան պետք է անպայման վերածվի «աշխարհի պետության», քանի որ Թուրքիան իսլամական աշխարհում եվրոպական չափանիշներ արձանագրած պետություն է և մեր-

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 3:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 5:

⁴² Նույն տեղում, էջ 13:

ձավորարևելյան երկրներին պետք է ներկայացվի որպես նմուշաձև, այն կոչելով «թուրքական նմուշաձև»⁴³:

Ջեմի համար Թուրքիան թե՛ Արևելյան, թե՛ Արևմտյան, թե՛ Ասիական, թե՛ Եվրոպական, թե՛ մահմեդական, և թե՛ աշխարհիկ պետություն էր, հետևաբար, այդ հանգամանքը կարելի էր խելամտորեն օգտագործել Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ նոր ինքնության ձևավորման ու ազգային շահերի ճիշտ դիրքավորման համար⁴⁴: Այս ընկալումների մեկտեղմամբ ու արտաքին քաղաքականության մեջ նոր շեշտադրումների ներբերմամբ Ջեմին հաջողվեց էականորեն փոխել Թուրքիայի վերաբերյալ առկա ընկալումը Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում: Նրա օրոք Թուրքիային շնորհվեց ԵՄ-ի անդամության թեկնածու երկրի կարգավիճակ, դրական միտումներ նկատվեցին Հունաստանի, Կիպրոսի, Գերմանիայի և Թուրքիայի աշխարհագրական մի շարք այլ հարևանների հետ ավանդաբար լարված հարաբերություններում:

Ջեմի կողմից որդեգրած քաղաքական ռեալիզմի մի շարք տարրեր նոր բովանդակությամբ, նոր քաղաքական իրողությունների ներքո շարունակություն գտան նաև նրա պաշտոնավարումից հետո: Ուշագրավ է, որ նույն թվականին Ստամբուլում լույս տեսավ մեկ այլ աշխատություն, որն առավել տեսական էր, սակայն այն ստացավ առավել մեծ ճանաչում: Այս գրքի հեղինակը Ահմեթ Դավութօղլուն էր, իսկ գիրքը կոչվում էր «Ռազմավարական խորություն»⁴⁵: Դժվար է ասել, թե այս երկու աշխատանքների հեղինակները ինչպիսի փոխազդեցություն են ունեցել, կամ ունեցել են արդյոք, սակայն նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ գրքի հրատարակման ժամանակ Ջեմը գործող արտգործնախարար էր, իսկ Դավութօղլուն՝ համալսարանի պրոֆեսոր, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ 1990-ականների վերջին և 2000-ականների սկզբներին Թուրքիայում ձևավորվել է ընդհանուր գիտակցում, որ Սառը պատերազմի ընթացքում իրականացված արտաքին քաղաքականությունը չի կարող կիրառվել նոր դարաշրջանում: Ավելին, արտաքին քաղաքական նախաձեռնությունները պետք է ունենան

⁴³ C. Dündar, Ben Böyle Veda Etmeliyim, 2008, İstanbul, s. 202-204.

⁴⁴ O. Ormeci, Ismail Cem's Foreign Policy, SDU Faculty of Arts and Sciences, Journal of Sociel Sciences, May 2011, n. 23, p. 245.

⁴⁵ A. Davutoğlu, Stratejik Derinlik: Turkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, 2001.

ոչ միայն նոր ձև, այլ նաև նոր ու գրավիչ գաղափարախոսական բովանդակություն: Հետևաբար, Ջեմի կողմից առաջարկված արտաքին քաղաքական կազմակերպագաղափարախոսական բանաձևերը էական ազդեցություն են ունեցել Արդարություն և զարգացում կուսակցության արտաքին քաղաքականության վրա: Ջեմի առաջարկած որոշ դրույթներ ԱԶԿ-ի օրոք ստացան հետագա զարգացում, որոշները՝ տեսանելի կիրառում, որոշ ուղղություններում եղան իրական ձեռքբերումներ, որոշներում ձեռքբերումները սահմանափակ կամ ժամանակավոր էին: Ստորև ներկայացվում են ԱԶԿ-ի ժամանակաշրջանում մշակված մի շարք ուղղությունների և պրակտիկ քաղաքական կիրառությունների որոշ առանձնահատկություններ:

Որոշակիորեն վերանայվեց երկար տարիներ շրջանավոր աշխատանքները, ըստ որի՝ Թուրքիան կամ կամուրջ էր Արևելքի ու Արեմուտքի միջև, կամ ճակատային երկիր՝ «Սառը պատերազմի» ժամանակ, կամ սովորական մի պետություն՝ իսլամադավան աշխարհի և Արևմուտքի միջև: Կամուրջ-պետության տեսությունը ենթադրում է կրավորականություն, ոչ թե հնարավորություն է տալիս հանդես գալու իր նախաձեռնություններով. այլ նախատեսում է անցակետի դեր գաղափարները, արժեքները և հաստատությունները մի կողմից մյուսը փոխադրելու համար⁴⁶:

Դրա փոխարեն հաստատվեց Թուրքիայի՝ որպես կենտրոնական, օպտիմալ կամ առանձնահատուկ պետության տեսությունը: Միջազգային հարաբերությունների պրոֆեսոր, դեսպան, Թուրքիայի վարչապետի ու արտգործնախարարի ավագ խորհրդական Ա. Դավութօղլուի բնութագրմամբ՝ Թուրքիան հանդես է գալիս մի քանի տարածաշրջանային ինքնություններով, որոնք հնարավոր չէ ներկայացնել որպես մեկ ինքնություն: «Իր ազդեցության ոլորտներով Թուրքիան միաժամանակ մերձավորարևելյան, բալկանյան, կովկասյան, միջերկրածովյան, Պարսից ծոցի, կենտրոնասիական, կասպյան և սևծովյան երկիր է⁴⁷, ինչի շնորհիվ Թուրքիան կարողանում է

⁴⁶ Turkey's International Role (Interview with A. Davutoğlu). “Utpost-utrikespolitiska studentforeningens webbtidning” (<http://www.utlinkoping.org/utpost.php?article=38&page=0>).

⁴⁷ A. Davutoğlu, Turkey's Foreign Policy Vision: an Assessment of 2007, Insight Turkey, 2008, vol. 10/1, p. 77.

տարաշարժներ կատարել միաժամանակ մի քանի տարածաշրջաններում»⁴⁸: Համաձայն Դավութոյլուի՝ երկրի նոր արտաքին քաղաքականության գաղափարական հենքը պետք է լինեն պատմական և աշխարհագրական խորության թեզերը, որոնցով ապահովվելու է վերոհիշյալ ռազմավարական խորության իրականացումը: Հիմնվելով այդ երկու «խորությունների վրա»՝ Թուրքիան իր անմիջական տարածաշրջանում «ունի պատասխանատվություն և միաժամանակ որոշ իրավունքներ: Այս ամենի հետևանքով Թուրքիան միջազգային հարաբերություններում վերածվում է կենտրոնական պետության, բացառված է նրա՝ ծայրամասային պետություն լինելու հավանականությունը, նա Բալկանների, Մերձավոր Արևելքի ու Կովկասի էպիկենտրոնն է»⁴⁹:

ԱԶԿ-ի արտաքին քաղաքականությունը հիմնված է 5 փոխկապակցված սկզբունքների վրա. Ժողովրդավարացում՝ առանց անվտանգության և կայունության խաթարման, լավ հարաբերություններ («զրո խնդիրներ») հարևանների հետ, գերակտիվ, բազմակողմ և փոխլրացնող քաղաքականություն, նոր դիվանագիտական ոճ (ինքնավստահության), ստատիկ դիվանագիտությունից անցում դինամիկականի⁵⁰:

Վերջին չորս-հինգ տարիների ընթացքում Թուրքիան հեռագնա ու բազմավեկտոր քաղաքականություն իրականացնելու համար առաջնորդվում է արտաքին քաղաքականության նշված սկզբունքներով: Երկիրն ակտիվորեն ներգրավված էր մերձավորարևելյան հակամարտությունների լուծման գործում (Իսրայել-Սիրիա, Իսրայել-Պաղեստին) շահագրգռված էր ԱՄՆ-ի և ԵՄ-ի կողմից մերժված Սուդանի և Համասի մեկուսացումը վերացնելու մեջ՝ փորձելով հարթել ամերիկյան դիվանագիտական անհաջողություններից առաջացած աշխարհաքաղաքական անջրպետը: Թեև Թուրքիայի մերձավորարևելյան միջնորդական առաքելությունները մինչ այժմ լայն առումով տպավորիչ հաջողություններ չեն ունեցել, սակայն նա կարողացավ ձեռք բերել Սիրիայի վստահությունը ու տալ ամերիկյան պատժամիջոցներից ազատ շնչելու հնարավորություն:

Այդուհանդերձ, Թուրքիայի արտաքին քաղաքական վերնախավը, հատկապես՝ ԱԳՆ ընտրանին, փակ շրջաններում,

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 78:

⁴⁹ Turkey's International Role (Interview with A. Davutoğlu).

⁵⁰ A. Davutoğlu, Türkiye Merkez ülke olmalı, Radikal, 25.02.2004.

հարցականի տակ էր դնում ԱԶԿ-ի հավակնոտ արտաքին քաղաքական ուղեգիծը՝ այն համարելով բոլոր ճակատներում պարզունակ ու անհեռատես: Այս հանգամանքի հաշվառմամբ ԱԶԿ-ի ղեկավարությունը ժամանակ առ ժամանակ, տեղի էր տալիս բյուրոկրատական ապարատի կողմից հնչող քննադատություններին և որոշ դեպքերում անգամ սահմանափակում կամ մեղմացնում արտաքին քաղաքական որոշ նախաձեռնություններ:

Մինչև 2009 թ. վարչապետ Էրդողանի և արտաքին գործերի նախարարներ Գյուլի և Բաբաջանի արտաքին հարաբերություններով զբաղվող թիմերը բաղկացած էին բավական երիտասարդ ու դինամիկ մտածողությամբ փորձագետներից, որոնց գործունեության արդյունավետությունը կուսակցության ղեկավարության կողմից բարձր էր գնահատվում: Դրանց թվում են Սուաթ Քընդըրլուլուն, Ջունեյթ Չափսուն, Էգեմեն Բադըշը, Օմեր Չելիքը, Շաբան Դաշը, Ռեհա Դոնեմեջը, Իբրահիմ Քալընը, Մեվլութ Չավուշոլուն, որոնք հիմնականում 38-50 տարեկան էին և համարվում են Էրդողանի վստահելի թիմակիցներ⁵¹: Դավութօլուն ուներ առանձին կարևորություն արտաքին քաղաքական գաղափարախոսական կողմնորոշիչների մշակման և նախարարին կամ վարչապետին ներկայացման հարցերում: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ վերոհիշյալ խորհրդականների մեծ մասն ստացավ առաջխաղացում և բարձր պաշտոններ են զբաղեցնում օրենսդիր և գործադիր մարմիններում:⁵²

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը ուսումնասիրողները պնդում են, որ նրանք, ովքեր ցանկանում են հասկանալ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը, առաջին հերթին պետք է գործ ունենան Դավութօլուի հետ: Թե՛ Էրդողանը, թե՛ Գյուլը Դավութօլուին անվանում են «հոջա», իսկ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Մարկ Հարիսը նրան մի առիթով անվանել էր «Թուրքիայի Քիսինջեր»: Խորհրդականներին Թուրքիայում երկար տարիներ նման ուշադրություն չէր դարձվել, և այս հանգամանքը թուրքական քաղաքա-

⁵¹ Başbakan'ın adamları!..., (<http://milliyet.com.tr/2007/08/02/son/sonsiy13asp>.)

⁵² ԱԶԿ-ի կառավարման առաջին շրջանի արտաքին քաղաքականության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան, Թուրքիան Հայաստանի ազգային անվտանգության ռազմավարության իրականացման համատեքստում, Ռազմավարական անվտանգային հետազոտություններ, 2014, Երևան, հատոր 1, էջ 592-621:

կանության մշակման մեթոդաբանության վերանայման վկայությունն է: Դավութբեկյանի քաղաքագիտական, տեսական և փորձագիտական ռեսուրսին գումարվում է արտաքին քաղաքական ոլորտում Էրդողանի, Գյուլի, Բաբաջանի երկարամյա գործունեության հաջողված փորձը: Հարկ է ավելացնել նաև նախագահ Գյուլին, որին փորձառության և տպավորիչ դիվանագիտական կարողությունների համար արտերկրում անվանում են նաև «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նախագահ»:

Այս տեսանկյունից 2008 թ. «Կովկասյան պլատֆորմի» նախաձեռնությունը նպատակահարմար էր դիտել որպես Դավութբեկյանի դոկտրինի բաղադրիչ, որի հիմքում անկայուն տարածաշրջանային գոտիներում ներկայացված լինելու և դրա շնորհիվ սեփական շահերը հետապնդելու նրա ծրագիրն էր: Վրաստանում տեղի ունեցած օգոստոսյան դեպքերից հետո Թուրքիայի համար պատեհ առիթ էր՝ հիշեցնելու իր «ռազմավարական խորության» «կենտրոնական պետություն» լինելու մասին: Օգոստոսյան պատերազմի առնչությամբ սուկ խաղաղության և զինադադարի հաստատման փորձով հանդես գալու տարբերակը համարելով նվազ ազդեցիկ՝ Թուրքիան որոշեց գործնականորեն ապահովել իր շահերի ներկայությունը արագորեն փոփոխվող տարածաշրջանում: Ընդունված է համարել, որ Էրդողանը «պլատֆորմի» մասին առաջին հայտարարությունն արել է 2008 թ. օգոստոսի 13-ին Մոսկվայում, սակայն իրականում օգոստոսի 10-ին «Սաբահ» օրաթերթում տպագրվել է մի վերլուծական հոդված, որը Թուրքիայի ներքին արձագանքը ճշտելու փորձնական քայլ էր: Օգոստոսի 11-ին լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ նա կրկին խոսել էր «Կովկասյան դաշինքի» ստեղծման նախաձեռնության մասին: Հարկ է նշել, որ օգոստոսի 6-ից Թուրքիայի վարչապետը հանդիպումներ էր ունենում նորանշանակ ու պաշտոնաթող զինվորականների հետ, և հավանական է, որ կովկասյան միջնորդական նախաձեռնության դրույթներն ընդհանուր առմամբ համաձայնեցված էին ՁՈՒ-ի հետ: Այդ կովկասյան նախաձեռնությունը, մինչև պլատֆորմ կոչվելը, անվանվում էր դաշինք, միություն, պայմանագիր, համաձայնություն, պակտ, հոչակագիր, և միայն Թուրքիայի ղեկավարների ու նրանց բանագնացների կովկասյան այցելություններից հետո առավել ընդունելի դարձավ ներկայումս շրջանառվող տարբերակը: Այսինքն՝

անորոշությունը սկիզբ էր առնում անվանումից և ավարտվում բովանդակություն չունենալու մասին խոսակցություններով:

Չնայած ԿԿՀՊ-ին տրվող հոռետեսական գնահատականներին՝ թուրքական կողմը հետևողական կերպով առաջ էր տանում այդ գաղափարը: Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ տվյալ նախաձեռնությունը ոչ թե շուտափույթ արձագանքման քայլ էր, այլ տեղավորվում է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր ուրվագծերի մեջ, ապա դա Կովկասում ներկայացվածություն ապահովելու հնարավոր փորձ էր՝ միտված Կովկասից դուրս չմնալուն, քանի որ դա կդիտվեր որպես ԱԶԿ-ի արտաքին քաղաքականության աշխարհաքաղաքական և հայեցակարգային բացթողում: Ուստի հավանական է, որ մոտ ապագայում Թուրքիան ավելի մեծ ջանքեր կգործադրի այդ նախագծի հետագա հաջողության համար: Դա ավելի հավանական է թվում նաև մերձավորարևելյան քաղաքականության ասպարեզում Էրդողանի կառավարության ոչ այնքան տպավորիչ ձեռքբերումների համապատկերում: Տվյալ փուլում հակասություններ են նկատվում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ոլորտում որոշում կայացնողների ավանդական և ԱԶԿ-ի թևերի միջև: Եթե նախկինում հակասություններն արտահայտվում էին գերազանցապես Համասի առաջնորդի և Սուդանի առաջնորդի Թուրքիա կատարած այցերի քննադատությամբ, ԵՄ-ից հետզհետե հեռացման անընդունելի քաղաքականությամբ, Իսրայելի նկատմամբ Էրդողանի կառավարության անընդունելի դիրքորոշումներով, ապա վերջին շրջանում ավանդական կողմնորոշում ունեցող դիվանագետները նշում են, որ ԱԶԿ-ի բազմավեկտոր ու նախաձեռնողական արտաքին քաղաքականությունն արկածախնդրություն էր, անիրական ու պարզունակ և կարող էր վնասել Թուրքիայի արտաքին շահերին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ձևավորման, իրականացման և վերագնահատման գործընթացները կրում են մի շարք անհատների կառույցների, կազմակերպությունների ու գործոնների ազդեցությունը: Դրանցից որոշները հեշտությամբ տեսանելի են և ակնհայտորեն համագործակցում են ԱԳՆ-ի հետ, կամ ուղղորդվում վերջինիս կողմից: Մյուսների կապը արտաքին քաղաքականության հետ առաջին հայացքից դժվար է տարբերակելը, սակայն դրանց ազդեցությունը Թուր-

քիայի արտաքին քաղաքականության վրա տեսանելի են դարձել որոշ ժամանակ անց: Արտաքին քաղաքականության ձևավորման վրա զգալի ազդեցություն են ունեցել նաև անհատները, որոնք նշանակալի կերպով ներազդել են արտաքին քաղաքականությանն առնչվող որոշումների կայացմանը՝ հաճախ շրջանցելով օրենքով սահմանված դրույթները: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը վերջին տարիներին ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների: ԱԶԿ-ի կառավարման տարիներին արտաքին քաղաքականության իրականացման գործընթացում ներգրավվել են նոր դերակատարներ, որոնք նոր բովանդակություն են հաղորդել Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությանը:

**ԱԴԻԲԵՋԱՆԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹՅԱՆ» ՁԱԽՈՂՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ
(2008-2010ԹԹ.)**

Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Սերգեյ Լավրովը ռուս-թուրքական մերձեցումից հետո 2016 թ. հոկտեմբերի 14-ին հայտարարել էր, որ Թուրքիան կարող է դրական դեր խաղալ դարաբաղյան հակամարտության ապարդեղափակման հարցում: «Կարևոր գործոն է այն, որ Թուրքիան կարող է դրական դեր խաղալ Լեռնային Ղարաբաղի ապարդեղափակման հարցում՝ նորմալ տնտեսական փոխգործակցություն ապահովելով տարածաշրջանում», - ասել էր նա լրագրողներին¹: Նա նաև նշել էր, որ եթե Հայաստանն ու Թուրքիան վերադառնան իրենց պայմանավորվածությունների կատարմանը, ապա իրենք միայն ուրախ կլինեն: «Մեր կարծիքով՝ դարաբաղյան հակամարտության հարցում առաջընթացն առանցքային կլինի հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման համար: Դա կյանք է: Տեսնենք՝ ինչ կստացվի», - ավելացրել էր Լավրովը: Նրա խոսքով՝ Թուրքիան կարող է դրական դեր խաղալ «ողջ տարածաշրջանում նորմալ տնտեսական փոխազդեցություն ապահովելու՝ լոգիստիկ, տրանսպորտային, ենթակառուցվածքային հարցերում»²: Դրանից հետո Եվրամիությանը՝ Թուրքիայի անդամակցության պատրաստվածության վերաբերյալ Եվրահանձնաժողովի հրապարակած տարեկան զեկույցում, որում ընդհանուր առմամբ գնահատական էր տրված Թուրքիայի վարած տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումներին, նշվում էր, որ Եվրամիությանն անդամակցել ցանկացող

¹ В МИД России считают, что Турция может содействовать разблокированию нагорно-карабахского урегулирования, <http://ru.armeniasputnik.am/karabakh/20161014/5168519/Karabakh-konflikt-Turciya-posrednik.html>

² Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը հայտնում է, որ Թուրքիան կարող է նպաստել դարաբաղյան հակամարտության ապարդեղափակմանը, <http://armeniasputnik.am/karabakh/20161014/5170326/ankaraxarabax.html>

Թուրքիայում հետընթաց է արձանագրվել մի շարք ոլորտներում: Մասնավորապես, զեկույցի Հարավային Կովկասին և Կենտրոնական Ասիային նվիրված հատվածում նշվում էր, որ պաշտոնական Անկարան բացահայտ աջակցություն էր հայտնել Ադրբեջանին 2016 թվականի ապրիլին Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած բախումների ընթացքում³: Սա հստակ ազդակ էր Լավրովին, որ Թուրքիան չի կարող հակամարտության մեջ անաչառ միջնորդ լինել: Իսկ նոյեմբերի 17-ին հայ-թուրքական սահմանի բացման մասին խոսել էր ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը «Sputnik Արմենիային» տված բացառիկ հարցազրույցում⁴: Անդրադառնալով հայ-թուրքական կարգավորման ծախողման պատճառներին Ս. Սարգսյանն ասել էր. «որոշ ժամանակ անց պարզ դարձավ, որ թուրքերը պատրաստ չեն վավերացնել արձանագրությունները և փաստացի պատրաստ չեն հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ առանց նախապայմանների»⁵:

Այս համատեքստում տեղին է կրկին անդրադառնալ Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման տապալման պատճառներին, դիտարկելով նաև արտաքին գործոնների, մասնավորապես Ադրբեջանի ազդեցությունն այդ գործընթացում:

Թուրքիայի՝ 2008-2010 թթ. Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման փորձը որոշ թուրք վերլուծաբանների կողմից գնահատվում է որպես ԱԶԿ-ի համար պատմական նշանակության նախագիծ⁶:

Շուրջ երկու տարի այդ գործընթացն առաջնային էր տարածաշրջանային առաջատարի հավակնություններ ունեցող

³ Լ. Մուսայեյան, Բրյուսելը մեղադրում է Անկարային՝ ապրիլյան քառօրյա պատերազմում Ադրբեջանին աջակցելու մեջ, <http://www.azatutyun.am/a/28117585.html>

⁴ Սարգսյան. Ցանկացած հարսանիք պահանջում է երկուսի համաձայնությունը. ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը «Sputnik Արմենիային» տված բացառիկ հարցազրույցում խոսել է հայ-թուրքական սահմանի բացման մասին <http://armeniasputnik.am/politics/20161117/5509134/hayastan-turqia-sahman.html>

⁵ Նույն տեղում:

⁶ А. Горгулу, Турция и Южный Кавказ в 2010 г., Кавказ-2010. Ежегодник Института Кавказа, Ереван: 2012, с. 140.

Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության համալիրում: ԱԶԿ-ի «հայկական նախաձեռնությունը» նաև Թուրքիայի նախկին արտգործնախարար, հետագայում՝ վարչապետ Ա. Դավութջյանի հոչակած «զրո խնդիր հարևանների հետ» նոր արտաքին քաղաքականության սկզբունքի յուրատեսակ «փորձաքար» հանդիսացավ:

Հայաստան-Թուրքիա երկխոսության տարբեր փուլերում ի հայտ եկան «կողմնակի» կամ «աժանցյալ» գործընթացներ և գործոններ, որոնք որոշակի ազդեցություն ունեցան կողմերի դիրքորոշումների և բանակցությունների արդյունքների վրա: Դրանց թվում կարևորագույններից մեկը Ադրբեջանի գործոնն էր: Հարկ է նշել, որ ադրբեջանական գործոնը թուրքական հասարակական կարծիքի վրա և հատկապես թուրքական վերնախավերի հայացքների ու տեսակետների ձևավորման գործում շատ մեծ է եղել: Դա պայմանավորված է ոչ միայն Թուրքիայի՝ էներգակիրների հարցում Ադրբեջանից կախվածության հանգամանքով կամ Ադրբեջանի՝ Թուրքիայի տնտեսության մեջ աճող ներդրումների պատճառով, ինչպես նաև երկու երկրների բիզնես-էլիտաների ստվերային կոռուպցիոն շահերի միահյուսվածությամբ: Խնդիրը նրանում է, որ Ադրբեջանի անկախացումից հետո նրա և Թուրքիայի Հանրապետության բազմաբնույթ և բազմաշերտ հարաբերությունները նպաստեցին նրան, որ ահռելի թվով Ադրբեջանի քաղաքացիներ տեղափոխվեցին ժամանակավոր, իսկ ավելի ուշ նաև մշտական բնակության Թուրքիա: Այս մարդիկ, կապ պահպանելով Ադրբեջանի իրենց հարազատների ու բարեկամների հետ, սկսեցին միահյուսվել թուրքական հասարակությանը՝ աստճանաբար դառնալով նրա մի մասը: Նրանք հանդիսացել և հանդիսանում են կարևոր գործոն Թուրքիայում ադրբեջանական իշխանությունների կողմից հակահայկական տրամադրությունների բորբոքման համար: Նրանց գործնական ազդեցությունը թուրքական հասարակական կարծիքի վրա անընդհատ մեծացել է և հիմք է դարձել, որպեսզի թուրքական քաղաքական վերնախավը հաշվի առնի թե՛ սեփական քաղաքացիների, թե՛ մշտական բնակություն հաստատած ադրբեջանացիների տրամադրությունները:

Փարիզի Քաղաքական գիտությունների համալսարանի Միջազգային հետազոտությունների կենտրոնի (CRI) գիտաշխատող Բայրամ Բալջըն վերլուծելով Թուրքիայի ու Ադր-

բեջանի միջև առկա հատուկ հարաբերությունները, որոնք ունեն պատմական, բայց նաև տնտեսական, մշակութային, աշխարհագրական և քաղաքական հիմքեր, գրում է. «Թուրքիայի համար Ադրբեջանը սովորական երկիր չէ, կարելի չէ այն համեմատել մյուս հարևանների հետ: Դա գալիս է նրանց ինքնությունների մոտիկությունից, քանի որ երկու երկրներն էլ պատկանում են նույն թյուրքականությանը, կամ գոնե նույն ընդհանուր տեսլականն ունեն թյուրքականության վերաբերյալ, ինչը այնքան էլ նախկին ԽՍՀՄ մյուս թյուրքալեզու երկրների պարագան չէ: Թեև տարբերություններ կան Անատոլիայի թյուրքական ինքնության ու Ադրբեջանի թյուրքական ինքնության միջև, բայց այդ մոտիկությունն ընդունում ու ստանձնում են երկուստեք: Միևնույն ժամանակ՝ մոտ քսան տարի է Թուրքիան ձևավորում է ազգային և թյուրքիստական (և նույնիսկ պանթուրքական) դիսկուրս, որտեղ իրեն շատ լավ է զգում Ադրբեջանը: Բացի այդ, երկու ժողովուրդները աշխարհագրորեն մոտ են, և ընդհանրապես՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև հարաբերություններն ավելի լավ պատկերացնելու համար պետք է նշել, որ քեմալական հանրապետության ստեղծման օրից բազմաթիվ ադրբեջանցի մտավորականներ, որոնք մաս էին կազմել ռուսական կայսրության մահմեդական բարենորոգչական շարժման, Թուրքիա գնացին մասնակցելու Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրմանը: Դա նպաստեց երկու երկրների միջև հատուկ կապերի ստեղծմանը: Ի վերջո անկախության հռչակումներից ի վեր՝ այն հանգամանքը, որ երկու երկրներն ունեն նույն «թշնամին», նույն հակառակորդը՝ Հայաստանը, մերձեցման այս երևույթն է ստեղծել: Երկու երկրների մերձավորությունից երբեմն կարող է փոխկախվածություն առաջանալ: Կողմերից ոչ մեկը չի կարող հենց այդպես իր ուզածն անել. նա պետք է հաշվի առնի իր գործընկերոջ դիրքը: Նրանք պարտավոր են միմյանց ցույց տալ անխախտ հավատարմություն: Մի քանի տարի առաջ մենք այդ բանը տեսանք հայ-թյուրքական մերձեցմամբ, որը քիչ էր մնում իրականություն դառնար հայ-թյուրքական սահմանի բացմամբ... Այնտեղ մենք տեսանք, որ Թուրքիան իր ադրբեջանցի գործընկերոջ պատճառով չէր կարող հենց իր ուզածն անել: Ադրբեջանը, իհարկե, Թուրքիայից շատ ավելի փոքր և նվազ ազդեցիկ երկիր է, բայց նա որոշ հարցերում Թուրքիային «պատանդ է վերցրել»: Իսկ Թուրքիան չի կարող անտեսել իր

հարևանի խոսքը, քանի որ թուրքական հասարակությունը Ադրբեջանի հանդեպ շատ դրական վերաբերմունք ունի»⁷:

Բայց ընդ հատկապես կարևորում է Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև առկա տնտեսական կապերը: Մասնավորապես, SOCAR-ը (State Oil Company of Azerbaijan Republic, Ադրբեջանի Հանրապետության պետական նավթային ընկերություն) շատ խոշոր ընկերություն է և Թուրքիայում ներդրումային շատ մեծ կարողություններ ունի: Հայտնի է նաև, որ նա ներդրումներ է կատարում նավթարդյունաբերությունից բացի այլ ոլորտներում՝ մասնավորապես թուրքական բանկային համակարգում: Իսկ հակառակ ուղղությամբ՝ Ադրբեջանում գործում են հարյուրավոր թուրքական ընկերություններ, լինի սննդի սպասարկման ոլորտում, թե փոքր բիզնեսում կամ շինարարությունում: Սակայն երկու երկրների միջև տնտեսության գլխավոր սեկտորը և հարաբերությունների հիմնական առանցքը դեռևս մնում է էներգետիկան: Ինչ էլ լինի ռեժիմի բնույթը Անկարայում կամ Բաքվում, ներդրումների նման մակարդակը կախվածություն է առաջացնում: Անկարան, օրինակ, իր որոշումներում չի կարող լիովին անկախ լինել, քանի որ Ջեյհանը (կարևոր նավահանգիստ՝ Միջերկրական ծովի ափին, վերջին կետն է Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան խողովակաշարի, որը Կասպից ծովից Ազերի-Շիրակ-Գյումրեշլի հանքավայրերի նավթն է հասցնում – Ա. Հ.) մեծ գումարներ է բերում դեպի Թուրքիա: Էներգետիկայի այսպիսի կարևոր սեկտորի վրա հիմնված այս տեսակի հարաբերությունների խնդիրն է սա, երբ, նույնիսկ, եթե քաղաքական կամ գաղափարական տարաձայնություններ ունեք՝ ստիպված եք ձեր հարաբերություններում տարբերակում դնել, նշում է թուրք փորձագետը⁸:

ԱԶԿ-ի իշխանության գալուց հետո, մինչև 2008 թ. Թուրքիայի բոլոր համապատասխան ծրագրերի կենտրոնում թուրքադրբեջանական կապերն էին, և այդ առումով Թուրքիայի քաղաքականությունը Ադրբեջանի նկատմամբ առանձնահատուկ փոփոխություն չկրեց⁹: Դեռևս 2003 թ. հունիսին Մադրիդում

⁷ Բայրամ Բալքը, Թուրքիա-Ադրբեջան՝ Մեկ ազգ, երկու պետություն <http://repairfuture.net/index.php/hy/identity-standpoint-of-turkey-ar/turkey-azerbaijan-one-nation-two-states-armenian>

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Թուրքիայի՝ Ադրբեջանի նկատմամբ քաղաքականության վերաբերյալ տե՛ս Գ. Արշակյան, Ա. Եղիազարյան, Թուրքիայի քաղաքականության առաջ-

ՆԱՏՕ-ի Համագործակցության խորհրդի նախարարական նիստից հետո Թուրքիայի այն ժամանակվա ԱԳ նախարար Աբդուլլահ Գյուլը սեփական նախաձեռնությամբ հանդիպեց ՀՀ պաշտոնակից Վարդան Օսկանյանին: Իր հուշերում այդ հանդիպման մասին Վարդան Օսկանյանը գրում է. «2003 թ. հունիսի 3-ին Մադրիդում հանդիպեցի Աբդուլլահ Գյուլի հետ: Սա մեր առաջին հանդիպումն էր: Այդ օրը Գյուլն իրոք թելադրեց հանդիպման օրակարգը՝ նշելով, որ Թուրքիան ցանկանում է բնականոն հարաբերություններ հաստատել բոլոր հարևանների հետ:

Հաջորդ անգամ Գյուլի հետ հանդիպեցի նույն տարվա սեպտեմբերի 25-ին ՄԱԿ-ում, Գլխավոր ասամբլեայի նիստի ընթացքում: Այս հանդիպումը, սակայն, մի քայլ հետ էր նախորդից: Գյուլը նշեց, որ Ղարաբաղի հարցին ընդհանրապես չանդրադառնալ չենք կարող, այն անպայման պետք է լինի օրակարգում: Ես պատասխանեցի, որ խնդիր չեմ տեսնում այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայ-թուրքական հարաբերությունները չեն կապվում Ղարաբաղի կարգավորման հարցին:

Մեր երրորդ հանդիպումը տեղի ունեցավ 2003 թ. դեկտեմբերի 5-ին Բոյուսելում, ՆԱՏՕ-ի Համագործակցության խորհրդի նախարարական նիստի ընթացքում: Պայմանավորվածության համաձայն՝ հանդիպմանը ես ներկայացել էի իմ ցուցակով, մինչդեռ Գյուլի ձեռքին ոչինչ չկար: Այդուհանդերձ, մենք կետ առ կետ անցանք իմ ներկայացրած ցուցակի վրայով, և Գյուլն ասաց, որ առնվազն առաջին մի քանի կետերի իրականացման հարցում նա որևէ խնդիր չի տեսնում... Մինչև մեր հաջորդ հանդիպումը, Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը 2004թ. ապրիլին պաշտոնական այց կատարեց Թուրքիա: Այցի ընթացքում Գյուլը հայտարարեց, որ ներկայում թուրք-հայկական սահմանի վերաբացումը բացառվում է: Դա ինձ համար բացահայտ նշան էր, որ մենք վերադառնում ենք զրոյական կետի»¹⁰:

Վարդան Օսկանյանի դիտարկմամբ, թեև Թուրքիայի նոր իշխանությունները գիտակցել էին, որ իրենց երկիրն առանձնապես չի շահել Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունները

նահերթություններն Անդրկովկասում 2008-2011 թթ. և թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները, «21-րդ ԴԱԲ», թիվ 1(47), 2013, էջ 57-77:

¹⁰ Վ. Օսկանյան, Անտեսված դասեր, <http://www.mediamax.am /am/column/12231/>

հայ-ադրբեջանական հակամարտության լուծման հետ կապելու քաղաքականությունից, այնուամենայնիվ թերագնահատել էին Ադրբեջանի գործոնը ու լծակները Թուրքիայի վրա¹¹:

Հետագա տարիներին, հատկապես 2007 թ. ողջ ընթացքում Թուրքիան փորձեց իրագործել Հարավային Կովկասը պառակտելու քաղաքականությունը: Դրա նպատակը մի դաշինքի ստեղծումն էր, որը սկզբում կլիներ տնտեսական, հետագայում փորձելով այն վերածել ռազմաքաղաքականի: Ծրագիրը պետք է ներառեր Վրաստանը և Ադրբեջանը, որոնք պետք է լինեն Թուրքիայի կրտսեր դաշնակիցները և բացառում էր Հայաստանի մասնակցությունը: Ինչպես նկատում է Ռ. Սաֆրաստյանը, դա աննախադեպ երևույթ էր Հարավային Կովկասում և, ըստ էության, այն ժամանակվա վարչապետի խորհրդական, պրոֆ. Ահմեթ Դավուդօղլուի՝ Թուրքիային անմիջականորեն հարող տարածաշրջաններում, առաջին հերթին, իհարկե, Հարավային Կովկասում «ռազմավարական խորք» ստեղծելու հայեցակարգի իրականացումն էր¹²:

Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում կյանքի կոչվեցին ռազմավարական նշանակության նախագծեր (Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղ, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղ, 2007 թ. սկսված Բաքու-Թբիլիսի-Ախալքալաք երկաթգծի

¹¹ Vartan Oskanian, “Turkey’s Missed Opportunity”, <http://www.project-syndicate.org/commentary/turkey-s-missed-opportunity#Yc62oHDEI6LYA5Mr.99>

¹² Ռ. Սաֆրաստյան, Թուրքիայի և հայ-թուրքական հարաբերությունների շուրջ, http://noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=507 Ա. Դավուդօղլուի աշխարհաքաղաքական տեսությունը շարադրված է նրա՝ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Istanbul, Küre Yayınları, 2003թ. գրքում: Կովկասի մասին իր գրքում նա գրում է. «Տարածաշրջանային առումով՝ առավել լայնածավալ արտաքին քաղաքականության հորիզոններ գնալու նպատակով պետք է մոտակա ցամաքային ավազանի հետ սահմանային հարևանների հետ կապերն ամրապնդող հարաբերությունները կարգավորել... Սահմաններից այն կողմ կնքված դաշինքներն արժեքավոր են...պետք է քայլեր անել փոխկախվածության մակարդակը բարձրացնելու ուղղությամբ... շեշտը դնել հասարակությունների միջև տնտեսական ու մշակութային տարրի ուժեղացման վրա», տե՛ս Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Istanbul, Küre Yayınları, 2003, s. 117-118.

շինարարություն), որոնց նշանակությունը դրսևորվեց 2008-2010 թթ. երկկողմ հարաբերությունների ճգնաժամի ընթացքում:

Հայ-թուրքական բանակցային գործընթացի արագացման իրական խթան հանդիսացավ 2008 թ. օգոստոսյան հնգօրյա պատերազմը¹³:

Հարևան Վրաստանում պատերազմը և դրա հեռանկարները Հարավային Կովկասում թուրքական, ռուսական և արևմտյան շահերի վրա հանգեցրին Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման կարևորության և անհրաժեշտության հասունացմանը: Մեկ ամիս անց Թուրքիայի այն ժամանակվա արտգործնախարար Ալի Բաբաջանը կասի, որ Վրաստանում պատերազմը «ցույց տվեց, որ մենք պետք է նոր մոտեցում ցուցաբերենք Կովկասում հակամարտությունների կարգավորմանը», ներառյալ Հայաստանի պարագայում¹⁴:

Ինչպես նշում են վերլուծաբանները, Վրաստանում Ռուսաստանի միջամտությունը հանկարծ մատնանշեց Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքական և տնտեսական շահերի խոցելիությունը: Պատերազմը Թուրքիայի տարածաշրջանային շահերին առնչվող մի շարք խնդիրներ հստակեցրեց՝ Ռուսաստանն ի վիճակի է ուժ գործադրել Կովկասում: Վրաստանը, հատկապես Սասկաշվիլիի բախտախնդրությունը հաշվի առնելով, ենթակա էր ապակայունացման և ռուսական ներխուժման՝ ամենայն հավանականությամբ կասկածի տակ դնելով ներկայիս և ապագա խողովակաշարերի պաշտպանության իր ունակությունը: Մեկնաբանները նշում էին, որ ներդրողներն սկսել են անհանգստություն արտահայտել Նաբուկոյի և տրանս-կասպիական խողովակաշարերի ծրագրերի վերաբերյալ, քանզի Վրաստանի դեպքերը մեծացրեցին նավթային և գազային ճանապարհների խոցելիության ըմբռնումը¹⁵:

¹³ “Caucasus Conflict Gave Rise to Turk-Armenian Rapprochement”, Turkish Daily News, September 5, 2008; Mitat Çelikpala, “The new battle zone for global hegemony: the Caucasus”, Turkish Daily News, October 22, 2008. Պատերազմի ընթացքի մասին տե՛ս С. Минасян, Пятидневная война августа 2008 г.: Военно-политический анализ, Кавказ-2008, Ереван, 2010, с. 106-153.

¹⁴ “Turkey ready to discuss diplomatic ties with Armenia”, Hurriyet Daily News, 6 September 2008.

¹⁵ И. В. Охрименко, Турция и кризис на Кавказе. Некоторые полити-

Անմիջապես պատերազմական գործողություններին հետևած 2008 թ. օգոստոսի 12-ին Մոսկվա կատարած այցի ընթացքում Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը առաջարկեց Կովկասյան միություն՝ Կովկասյան կայունության և համագործակցության պլատֆորմ ստեղծել, որը «կուժեղացնի տարածաշրջանի երկրների միջև տնտեսական կապերը և կնպաստի խնդիրների խաղաղ կարգավորմանը»¹⁶:

Հարկ է ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքին, որ Կովկասը միավորելու գաղափարը նոր չէր թուրքական դիվանագիտության համար: Դեռևս 2000 թ. հունվարին Վրաստան կատարած այցի ընթացքում Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը հանդես եկավ «Հարավային Կովկասի կայունության պակտի» ստեղծման առաջարկով, որը, սակայն հետագա ընթացք չունեցավ¹⁷: Այս անգամ իրադրությունն այլ էր. Թուրքիան ստացել էր դրական արձագանք պլատֆորմի բոլոր հավանական մասնակիցներից (Ադրբեջան, Հայաստան, Վրաստան + Ռուսաստան ու Թուրքիա), բացի Վրաստանից: Վերջինս հրաժարվում էր մասնակցել Ռուսաստանի հետ համատեղ որևիցե նախաձեռնության, քանի դեռ իր տարածքում գտնվում էին ռուսական զորքեր: Ուշագրավ էր այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանը Հայաստանի մասնակցության վերաբերյալ նմանատիպ առարկություններով պաշտոնապես հանդես չեկավ, ինչը, հավանաբար, Թուրքիայի ուժեղ ճնշման արդյունք էր¹⁸: Սակայն ակնհայտ էր, որ «Պլատֆորմի» պոտենցիալ անդամերկրների միջև առկա հակամարտությունները (Հայաստան-Ադրբեջան, Վրաստան-Ռուսաստան), ինչպես նաև խոշոր դերակատարներ ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ի, Իրանի չընդգրկման փաստը զրկում էին այդ նախաձեռնությունը կենսունակությունից: Չնայած պաշտոնական Մոսկվայի առերևույթ դրական արձա-

ческие и экономические аспекты, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/19-10-08a.htm>

¹⁶ Deniz Devrim and Evelina Schulz, “The Caucasus: Which Role for Turkey in the European Neighborhood”, *Insight Turkey*, Vol. 11, No. 3, 2009, p. 181. Թուրքիայի այդ նախաձեռնության մասին տե՛ս Ռ. Սաֆրաստյան, Հարավային Կովկասում Թուրքիայի նոր նախաձեռնության մասին, http://noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=739

¹⁷ “Demirel suggests Caucasus Stability Pact”, *Hürriyet Daily News*, 16 January 2000.

¹⁸ “Kavkasya İşbirliğine Aliyev Desteği”, *Radikal*, 20.08.2008.

գանքների, այնուամենայնիվ հստակ չէր, թե Ռուսաստանը, որ ռուս-վրացական պատերազմի հետևանքով մեծացրել էր իր ազդեցությունը տարածաշրջանում, կցանկանա այն կիսել Թուրքիայի հետ: Թուրքիան, իր հերթին, այդ ձևաչափում հնարավորություն կստանար ակտիվ դերակատարում ունենալ Կովկասում, Մոսկվայի հետ մշտական շփման մեջ գտնվելով՝ թույլ չտալ, որ Ռուսաստանը միակողմանի որոշումներ ընդունի այդ տարածաշրջանում¹⁹:

Այսպիսով կարելի է նշել, որ նախաձեռնելով «Կովկասյան կայունության և անվտանգության պլատֆորմը», Թուրքիան նպատակ էր հետապնդում մեծացնել սեփական ազդեցությունը տարածաշրջանում: Անկարայի այդ փորձի մեջ Ռուսաստանի դերի գիտակցումը և տարածաշրջանում ազդեցությունը նրա հետ «կիսելու» առաջարկը նորույթ էր ԱԶԿ-ի քաղաքականության մեջ: Այդ նախաձեռնության մեջ կարևոր մաս էր կազմում նաև Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը, առանց որի «Պլատֆորմի» իրականացումն անհնար կլիներ:

2008 թ. սեպտեմբերի 26-ին Թուրքիայի, Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործնախարարները եռակողմ հանդիպում անցկացրին Նյու Յորքում: Մինչև հանդիպումը Հայաստանի և Ադրբեջանի դիվանագետները հանդիպեցին Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը քննարկելու համար: Ըստ հաղորդագրությունների, թուրք և ադրբեջանցի պաշտոնյաները «լրջորեն քննարկեցին» Նաբուկո ծրագրում Հայաստանի մասնակցության հարցը որպես «Ղարաբաղյան խաղաղության համապարփակ պակտի մաս»: Թեև հանդիպման ընթացքում ադրբեջանական կողմը հայտարարեց, որ չի «համագործակցի Հայաստանի հետ նախքան Հայաստանի կողմից գրավյալ տարածքների վերադարձը, Ադրբեջանի ինքնիշխան իրավունքների վերականգնումը այդ տարածքների նկատմամբ և Հարավային Կովկասում խաղաղության հաստատումը», Թուրքիայի արտգործնախարար Ալի Բաբաջանը հավաստիացրեց, որ «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ընթացող բանակցություն-

¹⁹ Ա. Հովհաննիսյան, Թուրքիա. ազնիվ միջնորդություն թե՞ քաղաքական սակարկություն, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VI, Երևան, 2009, էջ 35:

ները անպայման կնպաստեն նաև Ղարաբաղյան հարցի շուտափույթ լուծմանը»²⁰:

Թուրք վերլուծաբան Միթաթ Չելիքփալան նշում է, որ ինքը՝ Գյուլը, կարծես համոզված էր դրանում: Սեպտեմբերի 10-ին Բաքու կատարած այցի ընթացքում այդ առիթով նա ասել էր, որ «կասկած չկա, որ ադրբեջանական գրավյալ տարածքների ազատագրումը. . . կխթանի շատ արդյունավետ տնտեսական համագործակցություն տարածաշրջանում: Խողովակաշարերը և ճանապարհային հաղորդակցությունը ամբողջ կովկասյան տարածաշրջանը կներառեն»²¹: Նույն տարվա հոկտեմբերին Ռուսաստանի նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևը նոր դերակատարում առաջարկեց Ռուսաստանի համար՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև միջնորդության հարցում: Իսկ 2008 թ. նոյեմբերի 2-ին մերձմոսկովյան Մայնդորֆում Ռուսաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների եռակողմ հանդիպման արդյունքում ստորագրված հռչակագիրը՝ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ թուրքական կողմի «ակնկալիքներին» կարծես լրացուցիչ հույսեր էր տալիս²²: Հարկ է նշել, որ ողջ այս ժամանակահատվածում Ռուսաստանն ակտիվորեն աջակցում էր հայ-թուրքական բանակցային գործընթացին, քանի որ անհրաժեշտ էր համարում ռուս-վրացական պատերազմից հետո ստեղծված իրավիճակում՝ իր ռազմավարական գործընկեր Հայաստանի համար, որտեղ նաև ռուսական ռազմակայան է տեղադրված, այլընտրանքային ճանապարհային ուղիներ ապահովել: Ու թեև տարածաշրանային խնդիրների շուրջ թուրքական կողմի հետ բանակցելիս պաշտոնական Մոսկվան ընդգծում էր, որ հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների կարգավորումը երկու առանձին գործընթացներ են, այնուամենայնիվ փորձում էր տպավորություն ստեղծել, որ ռուսական աջակցությամբ ընթացող Ղարաբաղյան հարցի շուրջ Հայաստան-

²⁰ Shahin Abbasov, “Azerbaijan: potential pipeline deal could help settle Nagorno-Karabakh issue”, 30 September, 2008, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/article/eav093008a.shtml>

²¹ М. Челикпала, Турция и Южный Кавказ в 2009 г., Кавказ-2009, Ереван, 2011, с. 181.

²² “Armenia, Azerbaijan Sign Joint Declaration Over Nagorno-Karabakh”, November 2, 2008, http://www.rferl.org/content/Kremlin_Hosts_Peace_Talks_Over_NagornoKarabakh/1337420.html

Ադրբեջանի հանդիպումներում որոշակի առաջընթաց կա: Այսպես, օրինակ, ռուսական թերթերից մեկին տված հարցազրույցի ժամանակ Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Լավրովը հայտարարել էր, որ երբ մոտ ապագայում Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը փաստ կդառնա, Թուրքիան «կօգնի Հայաստանին նորմալ կապ հաստատել արտաքին աշխարհի հետ, բնականաբար, Անկարայի և Երևանի միջև պաշտոնական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու միջոցով: Չլուծված երկու-երեք հարց է մնացել, մասնավորապես՝ Լաչինի միջանցքի հարցը»²³:

Բնականաբար, այս տիպի հայտարարությունները ԱԶԿ-ի ղեկավարությունը, որը ներգրավված էր հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացում, օգտագործում էր թե՛ ներքին ընդդիմության քննադատություններին պատասխանելու, և թե՛ «եղբայրական» Ադրբեջանից հնչող դժգոհությունն ու անհանգստությունը «փարատելու» համար:

Ամփոփելով նշենք, որ Ահմեթ Դավութօղլուն, ով հանդիսանում էր ԱԶԿ-ի արտաքին քաղաքականության «ճարտարապետը» իր «Ռազմավարական խորք» աշխատությունում Մերձավոր Արևելքի ու Բալկանների հետ միասին Կովկասը դիտարկում է որպես Թուրքիայի մերձակա ցամաքային ավազան: Սակայն, ըստ նրա, Թուրքիան չի կարողացել Կովկասն ընդունել իբրև մեկ ամբողջական տարածաշրջան, այլ ընկալել է այն միայն հայ-ադրբեջանական հակամարտության տեսանկյունից: Միևնույն ժամանակ նա նշում է, որ Ադրբեջանը հանդիսանում է Կովկասում Թուրքիայի ամենակարևոր ռազմավարական դաշնակիցը, առանց որի Թուրքիան տարածաշրջանում իր դերը մեծացնելու, նաև դեպի Կասպից ծովի ավազան ծավալվելու հնարավորություն չի ունենա: Հետևաբար, Ադրբեջանի հողային կորուստը Ղարաբաղյան պատերազմում Դավութօղլուն համարում է հետսառըպատերազմյան փուլում նաև Թուրքիայի մեծագույն կորուստը²⁴: Նման մոտեցումը նոր չէր. Հարավային Կովկասի նորանկախ պետությունների հետ հարաբերությունները Թուրքիան դիտարկել է Կարսի պայմանագրով հաստատված համակարգի տեսանկյունից, և Թուրքիայի

²³ Л. Казарян, Выйти из западной геополитической ловушки, <http://www.fondsk.ru/news/2008/10/19/9078-9078.html>

²⁴ Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, Küre Yayınları, 2003, s. 127-128.

քաղաքական վերնախավում սկսած 1993 թ.-ից գոյություն ունի այն մտավախությունը, որ ՀՀ-ը, լուծելով ԼՂ հարցը, հանդես կգա Նախիջևանի, ապա և Կարսի, Իգդիրի, Արդահանի նկատմամբ պահանջատիրությամբ: Ձգտելով կանխել նման զարգացումը՝ Թուրքիան որդեգրել է Հայաստանին ԼՂ-ում կասեցնելու քաղաքականությունը: Ինչպես նշում է թուրք վերլուծաբան Այբարս Գյորգյուլյուն, Թուրքիայում այս հարցում թե՛ քաղաքական դաշտում, թե՛ հասարակությունում առկա է համակարծություն (consensus)²⁵:

2009 թ. մարտ ամսվա վերջում Թուրքիայում անցկացված ՏԻՄ ընտրություններից հետո կրկին հաղթանակ տարած ԱԶԿ կուսակցության կառավարությունը վերադարձավ իր նախանշած օրակարգին՝ այդ թվում նաև միջազգային հարաբերությունների ոլորտում: Թուրքիայում պատրաստվում էին ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Բարաք Օբամայի այցին: Ապրիլի 24-ի մոտենալուն ընդառաջ Ալի Բաբաջանը հորդորում էր «երրորդ կողմին» (տվյալ դեպքում ԱՄՆ-ի նախագահին, որը բազմիցս հայտարարել էր, որ իր երկիրը շահագրգռված է հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավմամբ, մյուս կողմից էլ խոստացել էր ապրիլյան ուղերձում 1915 թ. իրադարձությունները որակել որպես ցեղասպանություն) չխառնվել, քանի որ ցանկացած անզգույշ քայլ իբր կարող է վնասել գործընթացին²⁶:

Արձանագրենք, որ թուրքական մամուլում, Օբամայի այցից առաջ չէին բացառում նրա ուղերձում «ցեղասպանություն» բառի օգտագործումը²⁷: Թուրքիայում նախագահ Գյուլի հետ տված համատեղ ասուլիսում Օբաման կարողացավ դիվանագիտական հնարք գործածելով արձանագրել, որ թեև ինքը չի հրաժարվել իր կարծիքից ցեղասպանության վերաբերյալ, այնուամենայնիվ խուսափեց այդ եզրը օգտագործելուց: Միաժամանակ Օբաման կոչ արեց երկու կողմերին առողջ և սթափ

²⁵ Aybars Görgülü, Alexander Iskandaryan, Sergey Minasyan, Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi:Yakınlaşma Sürecini Incelemek, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010, s.11.

²⁶ Հայաստան-Թուրքիա: Մեծ բանավեճը /Պատկերավոր պատմություն/, օգոստոս, 2009, էջ 53, www.esiweb.org

²⁷ “Barrack Obama Visit provides condition for opening Turkey-Armenia border”: Turkish Center for int’l Relations and Strategic Analysis Director, www.turkishweekly.net

մոտեցում ցուցաբերել պատմության խրթին հարցերի վերաբերյալ²⁸:

Պետք է նշել, որ այն բանից հետո, երբ այդ օրերին արտասահմանյան մամուլում լուրեր էին տարածվում հայ-թուրքական սահմանի հնարավոր բացման վերաբերյալ և նույնիսկ կոնկրետ ժամկետներ նշվում, Ադրբեջանը ակտիվ ջանքեր էր գործադրում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը Արցախյան հարցի լուծման հետ կապելու ուղղությամբ: Ադրբեջանը նույնիսկ դիմեց բացահայտ շանտաժի՝ սպառնալով դադարեցնել գազի մատակարարումը Թուրքիա: Վրաստանում գտնվող Ադրբեջանի արտգործնախարար Էլմար Մամեդյարովը հայտարարեց, որ իրենք պատրաստ են Վրաստանի հետ պայմանագիր կնքել՝ ուղղորդելով ադրբեջանական գազը դեպի Ուկրաինա: «Հայկական օկուպացիայի պայմաններում սահմանի բացումը հակասում է Ադրբեջանի շահերին», - ասել էր նա: «Ձայնակցելով» Մամեդյարովին Թուրքական ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի (TURKSAM) տնօրեն Սինան Օղանը ընդգծել էր, որ թուրք-հայկական սահմանի բացումը որևէ մեկի համար անակնկալ չպետք է լինի, սակայն Անկարան հենց այնպես սահման չպետք է բացի, փոխարենը նա պետք է պահանջի համապատասխան զիջումներ²⁹:

Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի Ստամբուլի «Քաղաքակրթությունների երկխոսություն» գագաթաժողովին չմասնակցելը նույնպես այդ շանտաժի մարտավարության մի մասն էր: Ադրբեջանական գործոնին կանդրադառնանք առանձին: Նշենք, սակայն, որ միաժամանակ Լոնդոնում գտնվող վարչապետ Էրդողանը հայտարարել էր, որ Թուրքիան չի դադարեցնի Հայաստանի շրջափակումը, քանի դեռ հայերը շարունակում են պնդել 1915 թ. ցեղասպանության փաստը և գրաված պահել Ադրբեջանի տարածքը: «Մենք չենք կարող մենակ թողնել մեր ադրբեջանցի եղբայրներին», - ասել էր նա: Նրա դիրքորոշումը, որին արձագանքեցին Անկարայում մյուս նախարարները և հաստատությունները հաջորդ օրերի ընթաց-

²⁸ “Remarks by President Obama to the Turkish Parliament”, April 6, 2009, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/remarks-by-president-obama-to-the-turkish-parliament

²⁹ P. Миркадыров, Баку предъявил ультиматум Анкаре, www.zerkalo.az

քում, ազդարարում էր փոփոխություն քաղաքական հոետորություն մեջ³⁰:

Բազմաթիվ դիվանագիտական խուսանավումներից հետո, ապրիլի 22-ի լույս 23-ի գիշերը աշխարհի բազմաթիվ լրատվամիջոցներով տարածվեց Շվեյցարիայի միջնորդությամբ ստորագրված հայ-թուրքական համատեղ հայտարարությունը, որով կողմերը պատրաստակամություն էին հայտնում կարգավորել երկկողմանի հարաբերությունները առանց որևէ նախապայմանի³¹:

Բազմաթիվ երկրներ, ԵՄ-ը և ԱՄՆ-ը ողջունեցին և իրենց աջակցությունը հայտնեցին այս գործընթացին: ԱՄՆ-ի նախագահ Բարաք Օբաման իր ապրիլի 24-ի ուղերձում չօգտագործեց «ցեղասպանություն» եզրը, փոխարինելով այն «Մեծ եղեռն» արտահայտությամբ³²:

Սույն հայտարարությունը միանշանակ չընդունվեց թե՛ Թուրքիայում, թե՛ Հայաստանում: Ապրիլի 27-ին տեղի ունեցած Թուրքիայի ԱԱԽ նիստում վերահաստատվեց, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը խոչընդոտելու ջանքերը մնում են երկրի քաղաքականության օրակարգում: Միևնույն ժամանակ Թուրքիայի քաղաքական և զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներն իրենց հայտարարություններում շարունակում էին պնդել, որ Հայաստանի հետ սահմանը չի բացվի, մինչև հայկական զորքերը դուրս չբերվեն «ադրբեջանական գրավյալ տարածքներից»³³:

Արձանագրենք նաև, որ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները իրենց համատեղ ասուլիսում (Երևան, ապրիլի 27) նշեցին, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները և ԼՂ հակա-

³⁰ Տե՛ս “Başbakan Erdoğan Bakü’de”, Sabah, Mayıs 13, 2009; “Prime Minister Erdogan Puts Baku’s Armenia Concerns Rest”, Today’s Zaman, May 14, 2009.

³¹ Joint Statement of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, the Republic of Armenia and the Swiss Federal Department of Foreign Affairs, April 22, 2009, http://www.mfa.gov.tr/no_56_22_april_2009/press-release-regarding-the-turkish-armenian-relations.en.mfa

³² Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day, 24 April 2009, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/statement-of-president-barack-obama-on-armenian-remembrance-day

³³ Հայաստանյան արձագանքների մասին տե՛ս Թուրքիան առաջին հերթին խաբելու է ինքն իրեն, հարցազրույց ՀՀ արտգործնախարար Է. Նալբանդյանի հետ, «168 ժամ», ապրիլի 28-29, 2009:

մարտության կարգավորումը առանձին գործընթացներ են, որոնք սակայն ընթանալու են զուգահեռ³⁴:

«Ճանապարհային քարտեզի» կնքումից շատ չանցած կարևոր փոփոխություն տեղի ունեցավ Թուրքիայի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունում: Մայիսի 1-ին ԱԳ նոր նախարար նշանակվեց Ա. Դավութօղլուն, ով մինչ այդ Թուրքիայի վարչապետ Ռ.Թ. Էրդողանի արտաքին հարցերով խորհրդականն էր: Դավութօղլուի նշանակումը կարևոր նշանակություն ունեցավ, քանի որ նա էր հանդիսանում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության «գրո խնդիր հարևանների հետ» նոր վեկտորի հեղինակներից մեկը:

Օգոստոսի 31-ի երեկոյան հայտարարվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը և Թուրքիան նախաստորագրում են ՀՀ և Թուրքիայի միջև «Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման մասին» և «Երկկողմ հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրությունները: Այս քայլը խթան հանդիսացավ տեղական և միջազգային ձևաչափերով հասարակական քննարկումների էլ ավելի ակտիվացման և Հայաստանի ու Սփյուռքի քաղաքական, հասարակական ուժերի կողմից կարգավորման փաստաթղթերում ձևակերպումների դեմ ընդվզման ցույցերի նախաձեռնման համար³⁵: Միաժամանակ Թուրքիայի ազգայնական հատվածը և ադրբեջանական կողմը ևս ուժգնացրեցին արձանագրությունների դեմ ուղղված հռետորաբանությունը: Թուրքագետ, ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի ղեկավար Ալեքսանդր Սաֆարյանի խոսքերով, «ընդդիմադիր ժողովրդահանրապետական կուսակցության ղեկավար Դենիզ Բայքալը և Ազգայնական շարժում կուսակցության առաջնորդ Դելեթ Բահչելին, հետևողականորեն դատապարտում են Թուրքիայի իշխանություններին՝ ընդգծելով, որ վերոհիշյալ արձանագրությունները չեն բխում Թուրքիայի ազգային շահերից, որ փաստաթղթերում բացակայում է «Ղարաբաղի հարցը», ինչն էլ, ինքնըստինքյան, անհնար պետք է դարձնել երկխոսությունը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: Դենիզ Բայքալը նույնիսկ կարծիք է հայտնել, որ արձանագրությունների ստո-

³⁴ Բ. Թունյան, Ասուլիս՝ ողջամիտ հույսերի մասին, «168 ժամ» թերթ, 28-29 ապրիլ, 2009:

³⁵ Թ. Յակոբեան, Թուրքական «Սապահ»-ը եւ հայկական պնդումները, «Ազդակ», 12 հոկտեմբեր, 2009:

րագրումը լրջորեն վտանգում է Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունները, և թուրք-ադրբեջանական եղբայրական կապերը չպետք է դառնան «թուրքական կառավարության սխալի զոհը»: Նա նաև ասել է. «Տույց տվեք ինձ մի այնպիսի երկիր, որի եղբայրները գտնվում են պատերազմի մեջ, նրանց սպանում են, իսկ նրանք սեղմում են իրենց եղբայրների թշնամիների ձեռքը»: Թուրք քաղաքական վերնախավի, գիտական ու լրագրողական ընտրանու ներկայացուցիչների զգալի մասը, պարզապես, չի կարող չկրել Հայաստանին նախապայմաններ առաջադրող նախկին հայտարարությունների ու հրապարակումների «բեռը»: Բնականաբար, այդ լրագրողներն ու վերլուծաբաններն այսօր նույնպես հայտարարում են, որ Թուրքիայի ներկայիս ղեկավարները և իշխող Արդարություն և զարգացում կուսակցությունն «արտաքին ուժերի ճնշման տակ» նահանջ են գրանցել Հայաստանի նկատմամբ ճնշումներ կիրառելու քաղաքականությունից՝ «հայկական ագրեսիայի դեմ միայնակ թողնելով եղբայրական Ադրբեջանին»³⁶:

Վերջապես, ԱԳ նախարարների բանակցությունների արդյունքում 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Շվեյցարիայի միջնորդությամբ Ցյուրիխում ստորագրվեցին Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու և հարաբերությունները զարգացնելու մասին երկու արձանագրություն³⁷:

Արձանագրությունների ստորագրումն Ադրբեջանում ընդունվեց որպես մարտահրավեր³⁸, առաջ բերելով երկու երկրների միջև երբևէ տեղ գտած թերևս ամենալուրջ ճգնաժամը, որը ստացավ «դրոշների պատերազմ» անվանումը³⁹:

³⁶ Ալ.Սաֆարյան, Ի՞նչ մտահոգություններ ունի թուրքական հասարակական կարծիքը, <http://www.armor.am/?p=21743>

³⁷ Հայաստանի ԱԳՆ-ի պաշտոնական կայքը, Երկկողմ հարաբերություններ, Թուրքիա, <http://www.mfa.am/hy/country-by-country/tr>

³⁸ О. Абдуллаев, Азербайджан- 2009: основные тенденции общественно-политического и социально-экономического развития, Нормализация как вызов, Кавказ-2009, Ежегодник Института Кавказа, Ереван, 2011, с. 20-24.

³⁹ Elif Kanca, The «Single Nation, Two States» Idea: Turkey-Azerbaijan Relations in the Post-Soviet Period, in History Lessons of the 20th Century: «Our Neighbours» and «Us» (Turkey and the South Caucasus), Tbilisi, 2011, p.166-168. Ցյուրիխյան հանդիպումից մի քանի օր հետո՝

Ներկայացնելով արձանագրությունները 2009 թ. հոկտեմբերի 21-ի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նիստում ԱԳ նախարար Ահմեթ Դավութօղլուն կրկին հաստատեց այն դիրքորոշումը, համաձայն որի Թուրքիան չի բացի սահմանը առանց Ադրբեջանի համաձայնության: Մինևույն ժամանակ Դավութօղլուն նշեց, որ արձանագրություններում Թուրքիայի շահերին հակասող բան չկա, որ արձանագրությունների ստորագրումը նշանակում է ընդհանուր սահմանի երկկողմանի ճանաչում, որը «հսկայական նշանակություն» ունի Թուրքիայի համար: ԱԳ նախարարն ընդգծեց, որ Թուրքիան փորձելու է դիվանագիտական ճանապարհով ճնշում գործադրել Մինսկի խմբի վրա՝ արագացնելու Ղարաբաղյան կարգավորման գործընթացը: Թուրքիան ոչ թե փոխում է իր քաղաքականությունը, ասաց նա, այլ գործում է «պարտադրված անհրաժեշտության» տրամաբանությամբ: Այս նոր երանգը, որը հնչեց ԱԳ նախարարի խոսքում, կարող էր նշանակել, որ վերջնական որոշումներ կայացնելիս, Թուրքիան, այնուամենայնիվ, կղեկավարվի իր սեփական, այլ ոչ թե «եղբայրական Ադրբեջանի» շահով⁴⁰: Հակադարձելով ընդդիմադիր Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության (CHP) պատգամավոր Շյուքրյու

հոկտեմբերի 14-ին, Բուրսայում տեղի ունեցավ Թուրքիա-Հայաստան ֆուտբոլային հանդիպումը, որին ներկա էին նաև ՀՀ և Թուրքիայի նախագահներ Սարգսյանը և Գյուլը: Համաձայն ՖԻՖԱ-ի կայացրած որոշման՝ արգելվում էր մարզադաշտ բերել ադրբեջանական դրոշներ: Շուտով ադրբեջանական էլեկտրոնային պարբերականներով տարածվեց տեսանյութ, որտեղ երևում էր, թե ինչպես են թուրք ոստիկանները ադրբեջանական դրոշները նետում աղբամանը: Որպես պատասխան՝ հաջորդ օրը Բաքվում Շեհիդների ծառուղում գտնվող թուրք զոհվածներին նվիրված հուշարձանի մոտից հանվեցին թուրքական դրոշները, նույն բանը կատարվեց նաև Բաքվում Թուրքիայի դեսպանատանը կից կրոնի հարցերով (Diyanet İşleri) ներկայացուցչության առանձնաշենքի մոտ: Պաշտոնապես դա մեկնաբանվում էր Ադրբեջանի օրենսդրության այն կետով, թե Ադրբեջանում օտարերկրյա դրոշներն իրավունք ունեն բարձրացվելու միայն տվյալ երկրների դեսպանատներում: Այս ամենից հետո կողմերը մտան դիվանագիտական նախազգուշացումների և բանակցությունների մի փուլ, որը տևեց մինչև հոկտեմբերի 29-ը, երբ մի շարք երկկողմ հանդիպումներից և պայմանավորվածություններից հետո կեսգիշերին թուրքական և ադրբեջանական դրոշները կրկին հայտնվեցին իրենց նախկին տեղերում:

⁴⁰ “Ermeni Protokolü Meclis’te” , Hürriyet, Ekim 21, 2009.

Էլեքդադի քննադատությանն առ այն, որ արձանագրությունները ներկայացվում են նախքան Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը, Դավութոզլուն ասաց, որ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը Թուրքիայի համար ոչ պակաս կարևոր է, քան սեփական երկրինը⁴¹:

Հոկտեմբերի 15-ին Անկարայում էգեմեն Բաղըշը, ով Թուրքիայի՝ Եվրամիության անդամակցության հարցերով գլխավոր բանագնացն էր, հայ լրագրողների հետ զրույցում բառացիորեն ասաց. «Շատ բարդ կլինի Թուրքիայի խորհրդարանից ակնկալել հայ-թուրքական երկու արձանագրությունների վավերացումը, քանի դեռ Ղարաբաղի հարցում չկա նկատելի առաջընթաց»: Մանավանդ, որ Թուրքիայի խորհրդարանի ընթացակարգը թույլ էր տալիս ամիսներով և նույնիսկ տարիներով ձգձգել վավերացման գործընթացը⁴²:

Այսպիսով, պարզ դարձավ Թուրքիայի վարած երկակի քաղաքականությունը. մի կողմից ամբողջ աշխարհին ցուցադրվում էր, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը մոտ է, իսկ մյուս կողմից պաշտոնական Անկարան շարունակում էր պնդել, որ հայ-թուրքական սահմանը միակողմանիորեն փակելու պատճառ հանդիսացող Արցախյան հիմնախնդիրը չի դադարել իրենց համար նախապայման մնալ:

Թուրքիայի տնտեսական և սոցիալական հետազոտությունների հիմնադրամի (TESEV-Turkish Economic and Social Studies Foundation) փորձագետ Այբարս Գյորգյուլուն Ադրբեջանի քայլերը բնութագրում է որպես «շոու»: «Հետքի» հարցին, թե ինչու արձանագրությունները ստորագրելուց հետո Թուրքիան նախապայմաններ առաջ քաշեց, Ա. Գյորգյուլուն ասաց. «Ալիևը ամեն քայլի մասին տեղեկացվում էր Անկարայի կողմից, սակայն որևէ կարծիք չէր հայտնում հայ-թուրքական մերձեցման մասին, իսկ արձանագրությունների ստորագրությունից հետո ասաց, թե թուրքերը դավաճանել են իրենց:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Կ.Սասունյան, Ով ավելի շուտ աչքը կթարթի... Հայաստանը թե Թուրքիան, 18.09.2009, http://www.noravank.am/arm/articles/security/detail.php?ELEMENT_ID=436

Ադրբեջանի խորհրդարանականներն էլ եկան Թուրքիա ու շուր սարքեցին»⁴³:

Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով Ադրբեջանն ակնհայտորեն սկսեց շահարկել Ռուսաստանի հետ էներգետիկ մերձեցումը՝ ցուցադրելով, թե կարող է տապալել NABUCCO ծրագիրը, որի իրագործման հետ թե՛ Թուրքիան, թե՛ Արևմուտքը մեծ հույսեր են կապում: Հիշենք, որ երբ հոկտեմբերի 14-ին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը գտնվում էր Բուրսայում, Ալիևը ստորագրում էր ձգձգված համաձայնագիրը՝ ադրբեջանական գազը Ռուսաստանին վաճառելու վերաբերյալ: Բաքուն նաև «հիշեցրեց» Անկարային, որ Թուրքիան չափազանց էժան է գնում ադրբեջանական գազը, և Բաքուն կարող է վերանայել այդ գինը⁴⁴: Պաշտոնական Անկարան, իր հերթին, ի պատասխան Ադրբեջանի «էներգետիկ հավակնությունների», փորձում էր խաղարկել Իրանի հետ ձեռք բերած համաձայնությունը՝ «Հարավային Պարս» նախագծի վերաբերյալ⁴⁵:

2008-2010 թթ. հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացը առաջին լուրջ փորձությունը դարձավ Թուրքիայի՝ Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում: Ադրբեջանցի վերլուծաբան Էլդար Մամեդովի խոսքերով «հայկական նախաձեռնությունից» հետո Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև ավարտվեց «մեկ ազգ՝ երկու պետության ռոմանտիկ ժամանակաշրջանը»⁴⁶: Թուրքիայի «հայկական նախաձեռնությունն» ի ցույց դրեց Թուրքիայի ադրբեջանական քաղաքականության թույլ կողմերը, մասնավորապես այն, որ ընդհանուր էներգակիրների նախագծերից բացի չկային այլ՝ երկկողմ հարաբերությունների խորացմանը նպատակամղված նախագծեր: Նման բացի գիտակցումից հետո կողմերը ձեռնամուխ եղան այն լրացնելուն:

⁴³ Երբ Էրդողանը զգաց, որ իրեն բացառել են գործընթացից, փորձեց տապալել այն, <http://hetq.am/arm/news/765/erb-erdoxany-zgac-or-iren-bacarel-en-gortsyntacic-pordzec-tapalel-ayn.html>

⁴⁴ С. Манукян, Экономические и энерготранзитные вопросы Азербайджана с соседними странами, Регион и мир, Институт политических исследований, 2010, (1), с. 82.

⁴⁵ Հարցազրույց ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող, թուրքագետ Անուշ Հովհաննիսյանի հետ, <http://www.aysor.am/am/news/2009/11/23/anush-hovhannisyanyan/>

⁴⁶ Eldar Mamedov, “Turkish-Azerbaijani relations: reality check”, 1, March, 2011, <http://eurodialogue.org/Turkish-Azerbaijani-relations-reality-check>.

2010 թ. օգոստոսի 16-ին Բաքվում ստորագրված «Ադրբեջանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև ռազմավարական գործընկերության ու փոխադարձ օգնության մասին» պայմանագիրը նախատեսում էր, որ կողմերը բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնելու են միմյանց հարձակման ենթարկվելու դեպքում, ինչպես նաև համագործակցելու են ռազմական ու ռազմատեխնիկական բնագավառներում⁴⁷: Այդ պայմանագիրը նոր մակարդակի էր բարձրացնում Ադրբեջանի հետ Թուրքիայի հարաբերությունները: Մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևը օգոստոսի 20-ին Երևան կատարած այցի ընթացքում Հայաստանի նախագահ Սերժ Սարգսյանի հետ ստորագրեց Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսական ռազմակայանի մասին պայմանագրում փոփոխություններ կատարելու արձանագրությունը, որով երկարաձգվում էր ռուսական ռազմաբազայի տեղակայման ժամկետը ՀՀ-ում⁴⁸: 2010 թ. սեպտեմբերի 16-ին Բաքվում Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի ու Իլհամ Ալիևի կողմից ստորագրվեց նաև Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև Բարձր մակարդակի ռազմավարական համագործակցության խորհորդ ստեղծելու մասին պայմանագիրը⁴⁹: Խորհրդի առաջին նիստը, որը տեղի ունեցավ Իզմիրում 2011 թ. հոկտեմբերին, և որի ընթացքում ստորագրված երկու փաստաթղթով որոշվեցին 2017-2042 թթ. Շահ Դենիզ-2 հանքից Թուրքիա գազի ներմուծման և Թուրքիայի տարածքով գազի տարանցման պայմանները՝ նշանավորեց Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև գազի շուրջ տեղի ունեցած անհամաձայնության ավարտը:

Այսպիսով, հայ-թուրքական գործընթացի համատեքստում Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև քաղաքական զարգացումները երևան բերեցին մի շարք էական հակասություններ և տարակարծություններ և նշանավորեցին վերջինիս վերածվելը «արբանյակ» պետությունից ավելի կարևոր դերակատարի, որը լուրջ լծակներ ունի Թուրքիայի վրա: Իր հերթին Թուրքիան, ինչպես գտնում էին որոշ փորձագետներ, փորձում էր օգ-

⁴⁷ Обнародован текст военного соглашения между Азербайджаном и Турцией, 22 Декабрь 2010, <http://regnum.su/news/1359151.html>

⁴⁸ Россия и Армения подписали договор о продлении срока аренды военной базы, 22 августа, 2010, <http://russian.eurasianet.org/node/31248>.

⁴⁹ “Turkey, Azerbaijan establish Strategic Cooperation Council”, 16 September 2010, <http://www.worldbulletin.net/?aType=haber&ArticleID=63950>.

տագործել Հայաստանի հետ սահմանների բացման սպառնալիքը որպես Ադրբեջանի վրա ճնշում բանեցնելու տարր՝ կասպյան գազը Թուրքիայի համար շահավետ պայմաններով փոխադրելու հարցում⁵⁰:

Նշենք նաև, որ իշխող ԱԶԿ-ն կուսակցական «Նշանակետ 2023» ծրագրում հանգամանալի ներկայացվում է տարածաշրջանի վերաբերյալ տեսլականը: Մասնավորապես, Թուրքիան Կովկասում առանձնահատուկ դեր է վերապահում Ադրբեջանին, նշելով որ շարունակելու է իր ջանքերը՝ Լեռնային Ղարաբաղի «գրավմանը» վերջ դնելու ուղղությամբ: Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը ԱԶԿ-ն հստակ կապում է Ղարաբաղի հարցը լուծելու և «Ցեղասպանության անհիմն պնդումներին» վերջ դնելու հետ⁵¹:

Թուրք վերլուծաբան Նիգյար Գյոքսելը համեմատում է Թուրքիայի՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների բոլոր բարդ խնդիրները «մեկ զամբյուղի մեջ» տեղադրելով մեկընդմիջտ լուծելու ցանկությունը «մոլախաղության» հետ⁵²: Յյուրիխյան արձանագրությունների և ԱԶԿ-ի «հայկական նախաձեռնության» ձախողումը նա բացատրում է Թուրքիայի ակնկալիքների չափազանցությամբ և հաշվարկների թերիությամբ: Նա նշում է, որ գերազնահատվել էր Հայաստանի նախագահի՝ Սփյուռքի վրա ազդելու հնարավորությունը և բաց սահմանի դիմաց Ղարաբաղյան հարցում զիջումների գնալու պատրաստակամությունը, ինչպես նաև թերազնահատվել էր Ադրբեջանի հակազդեցությունը գործընթացին⁵³ :

Ինչպես նկատում է ամերիկյան Քարնեգի հետազոտական կենտրոնի ավագ փորձագետ Թոմաս դե Վաալը, ներգրավվելով հաշտեցման գործընթացի մեջ՝ պաշտոնական Անկարան հաջողեց մի բարդ գործընթացը (հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը) շաղկապել մեկ այլ ավելի բարդ գործընթացի (Ղարաբաղյան հարցի) հետ, որից երկուսն

⁵⁰ С. Минасян, Турецкий вектор внешней и внутренней политики Армении, http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=1984

⁵¹ St'ü «Hedef 2023» siyasi vizyonu, www.akparti.org.tr/beyanname2011

⁵² Diba Nigar Goksel, “The Rubik’s Cube of Turkey-Armenia Relations”, UNISCI Discussion Papers, N° 23 (May 2010), pdf, p.202.

⁵³ Նույն տեղում:

էլ տուժեցին⁵⁴: Թուրքիայի և Ադրբեջանի ագրեսիվ պահվածքի ազդակները հանգեցրին նրան, որ հայկական կողմը որոշակիորեն կոշտացրեց դիրքորոշումը: Սա իր հստակ արտահայտումը գտավ աշխատանքային այցով Ստրասբուրգում գտնվող ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի 2011թ. հունիսի 22-ին ԵԽԽՎ լիազումար նիստում ներկայացրած ելույթում⁵⁵:

Այսպիսով, հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացի տապալմամբ Անկարան զգալիորեն սահմանափակեց «Կովկասյան մեծ խաղում» որպես ազդեցիկ տարածաշրջանային խաղացող հանդես գալու իր լծակները և ստեղծելով ավելի շատ բաժանարար գծեր՝ նպաստեց տարածաշրջանում իր մրցակից Մոսկվայի գերակա դիրքերի ամրապնդմանը⁵⁶:

Բացի դրանից, եթե Թուրքիան նպատակ ուներ Հարավային Կովկասում սեփական ազդեցությունը տարածելով՝ հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացին զուգահեռ միջնորդել նաև Ղարաբաղյան հարցում, ապա իր կողմնակալ կեցվածքով նա միայն խորացրեց հայկական կողմի արդեն իսկ առկա անվստահությունը: Վերջապես, տարածաշրջանում փորձելով հանդես գալ որպես որոշում կայացնող և անվտանգություն ապահովող երկիր, Թուրքիան ապացուցեց, որ շատ հարցերում հենց ինքն է հանդես գալիս որպես ապակայունացնող և անվտանգության տեսանկյունից խնդիրներ հարուցող գործոն, դրանով իսկ նվազեցնելով սեփական անվտանգային միջավայրի բարելավման հնարավորությունը:

⁵⁴ Thomas de Waal, “Turkey and Armenia: A Second Chance?”, Turkish Policy Quarterly, March 2011, <http://carnegie.ru/experts/?fa=479>

⁵⁵ Սերժ Սարգսյանի ելույթը ԵԽԽՎ-ում. Մենք պատրաստ ենք խնդիրները հաջորդ սերունդներին չթողնել, <http://news.am/arm/news/64219.html>

⁵⁶ Igor Torbakov, “Russia and Turkish-Armenian Normalization: Competing Interests in the South Caucasus”, Insight Turkey, Vol.12/No 2/2010, pp. 31-39; Nigar Goksel, “Turkey’s Nagorno-Karabakh Conundrum”, Caucasus Edition, Journal of Conflict Transformation, Wednesday, June 1, 2011, <http://caucasusedition.net/author/goksel/>; Sergei Markedonov, “A Nonlinear Reconciliation: Normalization of Armenian-Turkish Relations in the Past and in the Future”, Russia in Global Affairs, Number 1, January/March 2011, <http://eng.globalaffairs.ru/number/A-Nonlinear-Reconciliation-15148>

**ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԳԱԳԱԹՆԱԺՈՂՈՎՆԵՐԻ
ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ**

Խորհրդային Միության փլուզումը Թուրքիային արտաքին քաղաքական նոր հնարավորություններ ընձեռեց: Թուրքիան հնարավորություն ստացավ ակտիվացնելու քաղաքականությունը հետխորհրդային թյուրքական երկրներում և սկսել համագործակցության տարրաբնույթ ծրագրեր մշակել ու միջպետական հանդիպումներ կազմակերպել: Այս քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն են կազմում նաև թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովները, որոնք հրավիրվում էին Թուրքիայի ղեկավարության նախաձեռնությամբ և, անշուշտ, հետապնդում որոշակի նպատակներ: Այս գործընթացն ինքնին նոր իրողություն էր, քանի որ առաջին անգամ թյուրքական երկրները հնարավորություն էին ստացել համատեղ հանդիպումներ կազմակերպել և հետագա համագործակցության ծրագրեր մշակել:

Թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովները մեր կողմից դիտարկվում են թյուրքական երկրների միջև հարաբերություններն ամրապնդելու և ընդհանուր թյուրքական աշխարհ ձևավորելու գործընթացի մաս, որը բաժանել ենք երկու հատվածի: Առաջին հատվածն ընդգրկում է 1992-2010 թթ.: Այս ընթացքում կազմակերպվեցին տասը գազաթնաժողովներ, որոնք թեև կանոնավոր բնույթ չընդունեցին, սակայն կազմակերպական որոշակի մակարդակ ապահովեցին և մասնակից երկրների միջև կոնկրետ համաձայնություններ ձեռք բերվեցին: Երկրորդ հատվածն ընդգրկում է Թյուրքալեզու երկրների համագործակցության խորհրդի գործունեության շրջանը՝ 2011 թ. մինչև օրս: Թյուրքական խորհուրդն ունի միջազգային կազմակերպության կարգավիճակ, առանձին կառույցներ և փորձում է իրականացնել նախորդ գազաթնաժողովներում առաջարկված ծրագրերը:

Հոդվածում փորձ է արվում ներկայացնել թյուրքախոս երկրների գազաթնաժողովների բնույթը, հիմնական նպա-

տակները և գաղափարական հիմքը: Նշված հարցադրումներին պատասխանելու համար անդրադարձ է կատարվում գազաթնաժողովների գործընթացին, առաջադրված գլխավոր խնդիրներին ու արդյունքներին՝ փորձելով կատարել որոշ դիտարկումներ:

ԹՅՈՒՐՔԱԼԵՂՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ԳԱԳԱԹՆԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ 1992-2010 ԹԹ.
ՁԵՆՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐ ԹԵ՛ ԶԱԽՈՂՈՒՄՆԵՐ

1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիայի ղեկավարությունն առաջին քայլեր ձեռնարկեց հետխորհրդային թուրքական երկրների հետ համագործակցություն հաստատելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով տեղի են ունենում փոխադարձ այցելություններ, հրավիրվում են տարբեր ձևաչափի հանդիպումներ ու գազաթնաժողովներ, որոնց ընթացքում Թուրքիայի նախագահը հանդիպում է թուրքական հինգ երկրների (Ղազախստան, Ղրղզստան, Ուզբեկստան, Թուրքմենստան, Ադրբեյջան) իր պաշտոնակիցների հետ և քննարկում համագործակցության տարբեր ծրագրեր: Հենց սկզբից Թուրքիայի նպատակն էր այդ գազաթնաժողովները վերածել կանոնավոր հանդիպումների և Անկարայի նախաձեռնությամբ առաջադրված ծրագրերով կառուցել թուրքական վեց երկրների միջև առկա հարաբերությունները¹: Մյուս կողմից, Թուրքիայի ղեկավարությունը ոգևորությամբ սկսեց խոսել համաթուրքականության գաղափարների վերածնման և թուրքական աշխարհի ստեղծման մասին: Նման ոգևորությամբ Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը և վարչապետ Սուլեյման Ռեմիզելը 1992 թ. հոկտեմբերի 30-31-ին Անկարայում կազմակերպեցին թուրքախոս երկրների առաջին գազաթնաժողովը, որին մասնակցում էին Ադրբեյջանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի նախագահներ Աբուլֆազ Էյսիբեյը, Նուրսուլթան Նազարբաևը, Ասկար Ակաևը, Իսլամ Քարիմովը և Սափարմուրադ Նիյազովը: Գազաթնաժողովին հրավիրված էր նաև Տաջիկստանի նախագահը, սակայն երկրում շարունակվող քաղաքացիական պատերազմի պատճառով նա

¹ Dietrich Jung, Wolfgang Piccoli, Turkey at the Crossroads Ottoman Legacies and a Greater Middle East, London & New York, Zed Books, 2001, p. 182.

չմասնակցեց²: Հարկավոր է նշել, որ Տաջիկստանը թուրքախոս երկիր չէ և, ամենայն հավանականությամբ, նրան հրավիրելը կապված էր կենտրոնասիական տարածաշրջանի նկատմամբ Թուրքիայի հավակնությունների հետ:

Առաջին գազաթնաժողովի ընթացքում քննարկվեցին բազում հարցեր, որոնց հիմնական մասն առաջ էր քաշվել Թուրքիայի ղեկավարության կողմից: Անհրաժեշտ է նշել, որ Թ. Օզալը, Ս. Դեմիրելը և արտաքին գործերի նախարար Հ. Չեթինը լայն գործունեություն էին ծավալում արևմտյան և թուրքական երկրների մայրաքաղաքներում՝ Անկարայում ընդունում էին նրանց ներկայացուցիչներին, հաստատում էին կապեր, բանակցություններ էին վարում, ստորագրում էին համաձայնագրեր: Այս ողջ աշխատանքն ուղղված էր ոչ միայն թուրքական երկրներից յուրաքանչյուրի հետ առանձին մերձենալուն, այլև նրանք փորձում էին առաջիկայում այդ երկրները միավորել Թուրքիայի գլխավորությամբ, այսպես կոչված թուրքական աշխարհում³: Թուրքական աշխարհի ստեղծման հեռանկարով ոգևորված Թ. Օզալն ու Ս. Դեմիրելը տուրք էին տվել համաթուրքականության նոր գաղափարներին: Այսպես՝ վարչապետ Ս. Դեմիրելը դեռևս 1992 թ. փետրվարին վստահորեն հայտարարում է, որ Խորհրդային Միության փլուզումը «հսկայական թուրքական աշխարհի» սկիզբն է, որը ձգվելու է Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինական Մեծ պատր⁴: Այս տրամաբանությամբ էլ Թուրքիայի ղեկավարությունը հանդես եկավ քաղաքական կամ տնտեսական միություն ստեղծելու նախաձեռնությամբ: Այսպես՝ գազաթնաժողովում բազման խոսքով ելույթ ունեցավ նախագահ Թ. Օզալը՝ նշելով, որ 21-րդ դարը լինելու է թուրքերի դար և առաջարկեց գազաթնաժողովի վերջում ստորագրված փաստաթղթում ընդգրկել «Թուրքական ընդհանուր շուկայի» և «Թուրքական զարգացման ու ներդրումների բանկի» ստեղծման մասին կետերը⁵: Այս առաջարկությանը հավանություն տվեց միայն Ադրբեյջանի նախագահը, իսկ մյուսներն անհանգստությամբ ընդունեցին: Բացի այդ,

² Oran Baskın, Türk Dış Politikası, (Cilt II. 1980-2001) İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 388.

³ Е. И. Уразова, Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ, М., АСТИ-ИЗДАТ, 2003, с. 42.

⁴ “Adriyatik’ten Çin’e Türkiye”, Cumhuriyet, Şubat 24, 1992.

⁵ Baskın Oran, նշվ. աշխ., էջ 388:

Օգալր պնդում էր, որ Ղազախստանը, Թուրքմենստանը և Ուզբեկստանը երաշխավորեն իրենց աջակցությունն արևմտյան շուկաներ տեղափոխվող նավթի ու բնական գազի խողովակաշարերի այն ծրագրերին, որոնք կանցնեն Թուրքիայի տարածքով⁶: Սրան ևս կենտրոնասիական երկրներն այդ ժամանակ պատրաստ չէին և նախկինի պես ռուսական ուղին էին գերադասում: Մյուս կողմից, այդ երկրները շարունակում էին կախված մնալ Ռուսաստանի ռազմական ու տնտեսական օգնությունից, ուստի չէին ցանկանում զայրացնել Մոսկվային՝ Թուրքիայի հետ ավելի մերձենալով⁷: Թյուրքալեզու երկրների առաջին զագաթնաժողովն ավարտվեց Անկարայի հայտարարության ստորագրմամբ, որտեղ խոսք չկար ո՛չ թյուրքական ընդհանուր շուկայի, և ո՛չ էլ թյուրքական բանկի մասին, ինչպես նաև աջակցություն չստացավ Թուրքիայի ուղղությամբ նոր խողովակաշարերի կառուցման նախագիծը⁸: Բացի այդ՝ Թուրքիայի նախագահի առաջարկած ծրագրերին դեմ արտահայտվեցին նորանկախ երկրների ղեկավարները: Այսպես՝ Ուզբեկստանի նախագահ Ի. Քարիմովը հայտարարեց, որ դեմ է թյուրքական աշխարհի գործունեությունը համակարգելու համար որևէ ազգային մեխանիզմի ստեղծմանը, իսկ Ղազախստանի նախագահ Ն. Նազարբաևը, իր երկրում ռուս բնակչությանը նկատի ունենալով, նշեց, որ վետո կդնի ցանկացած հայտարարության վրա, որը ենթադրում է ինչ-որ համակարգի ստեղծում կրոնական կամ էթնիկական հիմունքներով⁹: Փաստորեն Թուրքիայի ղեկավարության այսպիսի ոգևորվածությունը թյուրքական մյուս երկրների ղեկավարները չէին կիսում, ավելին՝ ազատվելով Մոսկվայի վերահսկողությունից, նրանք չէին ցանկանում Ռուսաստանին փոխարինել Թուրքիայով:

Թյուրքախոս երկրների երկրորդ զագաթնաժողովը տեղի ունեցավ 1994 թ. հոկտեմբերի 18-19-ին Ստամբուլում, որին մասնակցում էին կենտրոնասիական երկրների վերոնշյալ

⁶ Նոյն տեղում, էջ 389:

⁷ Gareth M. Winrow, “Turkey’s Relations with the Transcaucasus and the Central Asian Republics”, *Perceptions*, March-May, 1996, p. 136.

⁸Ankara Bildirisi, 20.05.2016,

http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/11_AnkaraBildirisi1992_1.DevletBaskinlariZirvesi_20140418_104048.pdf

⁹ Baskın Oran, նշվ. աշխ., էջ 389:

ղեկավարները և Ադրբեյջանի նախագահ Հելդար Ալիևը: Այս գազաթնաժողովի ընթացքում քննարկվեցին քաղաքական, կրթական, մշակութային, տնտեսական և մյուս ոլորտներում համագործակցության խնդիրները, ինչպես նաև անդրադարձան արտաքին քաղաքական հարցերին՝ նշելով, որ ժողովուրդների միջև կապեր հաստատելու հիմքերը պետք է համարվեն պատմական, լեզվական և մշակութային ընդհանրությունները: Թյուրքական երկրների ղեկավարները կարևորեցին մշակութային, կրթության և լեզվի դերը հետագա համագործակցության համար, ուստի վավերագրեցին «Թյուրքական մշակութային և արվեստի ընդհանուր ղեկավարում» (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi-TÜRKSOY) կազմակերպության հիմնադրման փաստաթուղթը, որը ստորագրվել էր թյուրքախոս երկրների մշակութային նախարարությունների կողմից 1993 թ. հուլիսի 12-ին Ալմաթիում¹⁰:

1995 թ. օգոստոսի 27-29-ին Բիշկեքում տեղի ունեցավ թյուրքալեզու երկրների երրորդ գազաթնաժողովը՝ վերոնշյալ նախագահների մասնակցությամբ: Ի տարբերություն նախորդ գազաթնաժողովների, այստեղ ուշադրության կենտրոնում գտնվում էին տնտեսական հարցեր, մասնավորապես առևտրի, ներդրումների, բանկային, տրանսպորտային և այլն¹¹:

Բիշկեքի գազաթնաժողովում ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն՝ թյուրքախոս երկրների հաջորդ գազաթնաժողովը գումարվեց 1996 թ. հոկտեմբերի 21-ին Ուզբեկստանի մայրաքաղաք Տաշքենդում: Ըստ էության, այս գազաթնաժողովը որակապես նոր իրողություն էր, քանի որ մասնակից երկրները ղեկավարներն արտահայտեցին տարածաշրջանի նկատմամբ իրենց դիրքորոշումները, որոնք կապված էին հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և շրջակա միջավայրի պահպանման հիմնախնդիրների հետ: Այսպես՝ նախ մեծ տեղ հատկացվեց առևտրատնտեսական համագործակցությանը, ապա քննարկվեցին հեռահաղորդակցության խնդիրները: Այս նպատակով ուշադրություն դարձվեց

¹⁰Istanbul Bildirisi, 22.03.2016,

http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/10_IstanbulBildirisi1994_2.DevletBaskanlariZirveBildirisi_20140418_103924.pdf

¹¹Bişkek Bildirisi, 22.03.2016,

http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/09_BiskekBildirisi1995_3.DevletBaskanlariZirveBildirisi_20140418_103851.pdf

Եվրոպա-Կովկաս-Ասիա տրանսպորտային միջանցքի (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia-TRACECA) ծրագրին, որի նպատակն էր վերածնել պատմական Մետաքսի ճանապարհը¹²: Տաշքենդի գազաթնաժողովում հիմնադրվեց Թյուրքախոս պետությունների գազաթնաժողովի քարտուղարությունը (Türkçe Konuşan Devletler Zirvesi Sekreteryası), որի հետ կապված հետագա խնդիրների կազմակերպումը հանձնարարվեց արտաքին գործերի նախարարներին¹³: Քարտուղարության հիմնական խնդիրն էր համակարգել գազաթնաժողովների աշխատանքները, պատրաստել համապատասխան փաստաթղթերը և նախապատրաստել հաջորդ հանդիպումը, ինչպես նաև թյուրքական լեզվի և մշակույթի ճանաչման ու տարածման նպատակով կազմակերպել միջոցառումներ, հավաքել, ուսումնասիրել և հրատարակման պատրաստել թյուրքական ժողովուրդների անցյալին ու ներկային վերաբերող պատմական աղբյուրներն ու տեղեկությունները¹⁴: Հարկավոր է փաստել, որ սա վերջին հանդիպումն էր, որին մասնակցում էին բոլոր վեց թյուրքական երկրների ղեկավարները: Մեր դիտարկմամբ Քարտուղարության ստեղծմամբ քայլեր էր ձեռնարկվում գազաթնաժողովներին համակարգված ու կանոնավար բնույթ հաղորդել՝ փորձելով այդ գործընթացին ներգրավել նաև թյուրքական մյուս երկրներին:

Թյուրքախոս երկրների հինգերորդ գազաթնաժողովը գումարվեց 1998 թ. հունիսի 9-ին Ղազախստանի նոր մայրաքաղաք Աստանայում, որին մասնակցում էին Ադրբեյջանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի, Թուրքիայի նախագահները, իսկ Թուրքմենստանը ներկայացնում էր մեջիսի նախագահ Սահաթ Մուրադովը: Աստանայի գազաթնաժողովում ընդունվեց Քարտուղարության կանոնադրությունը, որով կարգավորվում էր գազաթնաժողովների կազմակերպման ու անցկացման կարգն ու աշխատանքները¹⁵: Այս գազաթնաժողովում

¹²Taşkent Bildirisi, 28.03.2016,

http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/08_TaskentBildirisi1996_4.DevletBaskanlariZirveBildirisi_20140418_103822.pdf

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Pelin Musabay Bakı, “Avrasya’da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi”, Bilge Strateji, Cilt 6, Sayı 11, Güz 2014, s. 144.

¹⁵ Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları V. Zirve Bildirisi, 28.03.2016, www.turkkon.org/Assets/dokuman/07_AstanaBildirisi1998_5.DevletBaskanlari

Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը խոսեց թուրքական աշխարհի հոգևոր միության և բարոյական ընկերակցության մասին, որը պետք է ուղղվեր տնտեսական զարգացմանը և կարևորեց թուրքախոս պետությունների նախորդ հինգ հանդիպումները¹⁶: Այդու՛ Դեմիրելը թուրքական աշխարհի ստեղծման ու զարգացման կարևոր հիմքերից էր համարում թուրքախոս երկրների գազաթնաժողովները, որոնք ուղղված էին թուրքական երկրների և Թուրքիայի հարաբերությունների սերտացմանը և կարող էին նպաստել տարածաշրջանում Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդմանը:

Թուրքախոս երկրների վեցերորդ գազաթնաժողովը տեղի ունեցավ Բաքվում 2000 թ. ապրիլի 8-ին, որին մասնակցում էին Ադրբեյջանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Թուրքիայի նախագահները, Թուրքմենստանը և Ուզբեկստանը ներկայացնում էին մեջլիսների նախագահներ Սահաթ Մուրադովը և Էրքին Հալիլովը: Բաքվի հայտարարությունում մասնակիցները դարձյալ նշեցին բարեկամության և համագործակցության մասին՝ ընդգծելով, որ 21-րդ դար մտնում են փոխադարձ հետաքրքրություններով և հավասար հիմքերով համագործակցությամբ հասնելու են նոր ձեռքբերումների¹⁷: Բաքվի գազաթնաժողովի վերջում հրավիրված մամլո ասուլիսի ժամանակ Թուրքիայի նախագահ Ս. Դեմիրելը նշեց. «Արդիական խնդիրները և մեր ապագա մտածմունքներում մի մեծ միության մեջ գտնվելը հաճույքով հավաստում ենք: Մեր եղբայր ժողովուրդների միջև առկա պատմական ու մշակութային կապերի հիմքերով՝ մեր հարաբերությունների զարգացումը և ամրապնդումը զորեղ համառությամբ ուժ է ստանում»¹⁸: Այսինքն՝ Ս.

ZirveBildirisi_20140418_103743.pdf

¹⁶ N. Mamedli, “Integration Issues at Summits of Turkic-Speaking States, Central Asia and the Caucasus”, No. 1(19), 2003, p. 143.

¹⁷ Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi Bakü Bildirisi, 02.04.2016, www.turkkon.org/Assets/dokuman/06_BakuBildirisi2000_6.DevletBaskanlariZirveBildirisi_20140418_103714.pdf

¹⁸ Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları VI. Zirve Toplantısı Sonunda Düzenlenen Ortak Basın Toplantısında Yaptıkları Açıklama, 05.05.2016, <http://www.tccb.gov.tr/konusmalari-suleyman-demirel/1718/4126/cumhurbaskani-sayin-suleyman-demirelin-turkce-konusan-ulkeler-devlet-baskanlari-vi-zirve-toplantisi-sonunda-duzenlenen-ortak-basin-toplantisinde-yaptikleri-aciklama.html>

Դեմիրելը շարունակում էր իր նախկին հռետորաբանությունը, որի հիմքում դրված էին համաթյուրքականության նոր գաղափարական դրսևորումները, այն է՝ թյուրքական միության ձևավորում: Բացի այդ, ակնհայտ է դառնում, որ Դեմիրելը և ընդհանրապես Թուրքիայի ղեկավարությունը մեծ կարևորություն են տալիս Թուրքիայի և թյուրքական երկրների միջև առկա ընդհանրություններին:

Բաքվի գազաթնաժողովում «թյուրքախոս երկրներ» (Türkçe Konuşan Ülkeler) արտահայտությունն առաջարկվեց փոխարինել «թյուրքալեզու երկրներ» (Türk Dili Konuşan Ülkeler) արտահայտությամբ, որն էլ այս գազաթնաժողովից սկսած օգտագործվում է պաշտոնական փաստաթղթերում: Փաստորեն այսպես ընդգծվում էր լեզվի կարևորությունը, որը դարձել էր Թուրքիայի քաղաքականության մի մասը: Այդու՛ արդի փուլում լեզուն դիտվում էր թյուրքական ծագմամբ երկրներին ու ժողովուրդներին միավորելու ամենակարևոր հիմքերից մեկը:

Թյուրքախոս երկրների յոթերորդ գազաթնաժողովը տեղի ունեցավ Ստամբուլում 2001 թ. ապրիլի 26-27-ին Թուրքիայի նախագահ Ահմեթ Նեջդեթ Սեզերի նախագահությամբ: Այս հանդիպման ժամանակ կոնկրետ խնդիրներ չառանձնացվեցին, այլ հիմնականում քննարկվեցին նախորդ գազաթնաժողովներում առաջադրված հարցերը¹⁹:

Չնայած ձեռք բերված պայմանավորվածություններին հաջորդ տարիների ընթացքում նման ձևաչափով հանդիպումներ չկազմակերպվեցին: Ըստ էության, դա կապված էր Թուրքիայում ստեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանր իրադրության հետ, որի պայմաններում թյուրքական ղեկավարությունը չէր կարող նախաձեռնել հանդիպումները: Սա վկայում է այն մասին, որ թյուրքական մյուս պետությունները պակաս հետաքրքրություն էին ցուցաբերում նման հանդիպումներին և Թուրքիայի հանդեպ ունեցած նախկին ակնածանքն այլևս չունեին: Դարձյալ Թուրքիայի նախաձեռնությամբ և նախագահ Ա. Ն. Սեզերի նախագահությամբ հրավիրվեց թյուրքալեզու երկրների թվով ութերորդ գազաթնաժողովը՝ 2006 թ. նոյեմ-

¹⁹ Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi İstanbul Bildirisi, 02.04.2016, www.turkkon.org/Assets/dokuman/05_Istanbul2001_7.Devle_BaskanlariZirvesiBildirisi_20140418_103624.pdf

բերի 17-ին Անթալիայում: Գագաթնաժողովին Թուրքմենստանը ներկայացնում էր Անկարայում գտնվող դեսպանը²⁰: Ուզբեկստանի նախագահ Ի. Քարիմովը չմասնակցեց գագաթնաժողովի աշխատանքներին²¹, ավելին՝ հետագայում ևս հրաժարվեց նմանատիպ հանդիպումներից: 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած ահաբեկչությունից հետո ահաբեկչության դեմ պայքարի խնդիրը դարձավ աշխարհում կարևորագույններից մեկը, որը քննարկման առարկա դարձավ նաև Անթալիայի գագաթնաժողովում: Քաղաքական, տնտեսական և մշակութային բնագավառներում ձեռք բերված նախկին համաձայնագրերի հիման վրա նշվեց համագործակցության ընդլայնման մասին²²: Նախկին գագաթնաժողովների վերջում ստորագրված հայտարարությունների տեքստերը պատրաստվում էին թուրքերեն և ռուսերեն տարբերակներով, որը միշտ առաջացնում էր թուրքական կողմի դժգոհությունը: Անթալիայի հայտարարության տեքստը ստորագրվեց մասնակից երկրների լեզուներով՝ թուրքերեն, ադրբեջաներեն, ղազախերեն և ղրղզերեն: Կարծում ենք, սա թուրքական կողմի համար ուներ կարևոր խորհրդանշական նշանակություն, որը փաստում էր լեզվական ընդհանրության մասին: Սակայն պետք է նշել, որ կենտրոնասիական երկրների ղեկավարները շարունակում էին իրենց ելույթները ռուսերենով, ավելին այդ երկրներն ամբողջովին չընդօրինակեցին թուրքական այբուբենը, հետևաբար Թուրքիայի ակնկալիքները միանշանակ չբավարարվեցին:

Թյուրքախոս երկրների ղեկավարների իններորդ գագաթնաժողովը տեղի ունեցավ 2009 թ. հոկտեմբերի 2-3-ին Նախիջևանում: Գագաթնաժողովի սկզբում ընդգծվեց թյուրքախոս երկրների միջև պատմական, լեզվական և մշակութային կապերի հիման վրա բոլոր բնագավառներում հարաբերությունների զարգացումն ու համագործակցության կարևորությունը: Այս գագաթնաժողովն ավարտվեց «Նախիջևանի հայտարարության» ստորագրմամբ, որտեղ հստակ նշվում էր

²⁰ “Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi Antalya’da Başladı”, Hürriyet, Kasım 17, 2006.

²¹ “Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi’nin Sekizincisi Eksik Toplandı”, Zaman, Kasım 17, 2006.

²² Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 8. Doruk Toplantısı Antalya Bildirisi, 21.05.2016, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/04_AntalyaBildirisi2006__8.Devlet_BaskanlariZirvesiortakbildirisi_20140418_103555.pdf

Թյուրքալեզու երկրների համագործակցության խորհրդի (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi) հիմնադրման մասին²³: Վերջինն ուղղված էր թյուրքախոս երկրների միջև համագործակցության ամրապնդմանն ու ընդլայնմանը: Հարկավոր է նշել, որ թյուրքախոս երկրների միջև Համագործակցության խորհրդի ստեղծման գաղափարն առաջարկվել էր 2006 թ. Անթալիայի գագաթնաժողովի ժամանակ Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբաևի կողմից: Մասնակից երկրների ղեկավարներն ընդգծեցին, որ դա հետագայում հարաբերությունները զարգացնելուն միտված մի նոր փուլ է լինելու:

Թյուրքախոս երկրների նախագահները հաստատեցին 2008 թ. նոյեմբերի 21-ին Ստամբուլում ստորագրված համաձայնագիրը, որով հիմնադրվում էր Թյուրքախոս երկրների խորհրդարանական վեհաժողովը (Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi- TÜRKPAA)²⁴: Վերջինի նպատակն էր զարկ տալ թյուրքախոս երկրների խորհրդարանների միջև համագործակցությանը քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, իրավական բնագավառներում²⁵: Նախիջևանում ևս խոսվեց թյուրքական ընդհանուր մշակույթի և դրա պահպանման մասին: Ադրբեջանի նախագահ Ի. Ալիևն առաջարկեց ստեղծել TÜRKSÖY-ի ֆոնդ, որն ընդունվեց մյուս երկրների ղեկավարների կողմից և հանձնարարվեց այդ երկրների կա-

²³ Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Dokuzuncu Zirvesi Nahçıvan Bildirisi, 21.05.2016, [http://turkkon.org/tr-TR/nahcivan-bildirisi-\(2009\)/4/911/911/290](http://turkkon.org/tr-TR/nahcivan-bildirisi-(2009)/4/911/911/290)

²⁴ The Istanbul Agreement on the Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries, 21.05.2016, <http://www.turk-pa.org/documents/IstanbulAgreement.pdf>

²⁵ TÜRKPAA-ի հիմնադրման համաձայնագիրը ստորագրել են Ադրբեջանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Թուրքիայի խորհրդարանների նախագահները: 2009 թ. սեպտեմբերի 29-ին Բաքվում տեղի ունեցավ TÜRKPAA-ի լիազուստար նիստը, որտեղ ստեղծվեցին համապատասխան կառույցներ, և իր գործունեությունն սկսեց քարտուղարությունը, որի կենտրոնը դարձավ Բաքուն: TÜRKPAA-ի կառուցվածքի, գործառույթների և նպատակների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս պաշտոնական կայքէջը՝ <http://www.turk-pa.org/>

ռավարություններին աշխատանքներ իրականացնել ֆոնդի հիմնադրման ուղղությամբ²⁶:

Այս ձևաչափով թյուրքախոս երկրների վերջին գագաթնաժողովը տեղի ունեցավ Ստամբուլում 2010 թ. սեպտեմբերի 16-ին: Գագաթնաժողովին մասնակցում էին Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը, Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբանը, Ղրղզստանի նախագահ Ռոզա Օթունբաևան և Թուրքմենստանի նախագահ Գուրբանգուլի Բերդիմուհամեդովը²⁷, սակայն վերջինս իր ստորագրությունը չդրեց գագաթնաժողովի վերջում ստորագրված փաստաթղթի տակ: Թյուրքական խորհրդի հիմնադրման փաստաթուղթը ստորագրեցին Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Ղազախստանի և Ղրղզստանի նախագահները և նրանց համաձայնությամբ գլխավոր քարտուղար նշանակվեց թյուրք դիվանագետ Հալիլ Աքրնջըն²⁸: Թյուրքական խորհրդի գլխավոր քարտուղարությունը հաստատվեց Ստամբուլում: Այս գագաթնաժողովի մասնակից երկրների ղեկավարները քննարկեցին քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, անվտանգության, ահաբեկչության դեմ պայքարի հարցեր, ինչպես նաև տարածաշրջանային խնդիրներ, մասնավորապես Աֆղանստանում, Իրաքում, Կիպրոսում, Հարավային Կովկասում և թյուրքական երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ²⁹: Գագաթնաժողովում քննարկվեց նաև թյուրքական ակադեմիայի ստեղծման հարցը: Մասնակից երկրների ղեկավարների համաձայնությամբ թյուրքական ակադեմիան հիմնադրվեց Ղազախստանի մայրաքաղաք Աստանայում: Ակադեմիայի նպատակներից էր զարկ տալ միջամալսարանական կապերին, համագործակցել համալսարանա-

²⁶ Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Dokuzuncu Zirvesi Nahçıvan Bildirisi, 21.05.2016, [http://turkkon.org/tr-TR/nahcivan-bildirisi-\(2009\)/4/911/911/290](http://turkkon.org/tr-TR/nahcivan-bildirisi-(2009)/4/911/911/290)

²⁷ “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kuruluyor”, Cumhuriyet, Eylül 6, 2010.

²⁸ Türk Dili Konuşan Ülkeler İstanbul Zirvesi, 25.02.2016, <http://www.turkishnews.com/tr/content/2010/09/28/turk-dili-konusan-ulkeler-istanbul-zirvesi/>

²⁹ Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirve Toplantısının Bildirisi, İstanbul, 16 Eylül 2010, 12.04.2016, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/01_a_IstanbulBildirisi_16Eylul2010_Turkce_20140418_102924.pdf

կան կրթության հարցերում, իրականացնել համատեղ գիտական ծրագրեր, ինչպես նաև համատեղ աշխատանքներ իրականացնել TÜRKSOY-ի հետ³⁰: Ստամբուլի համաձայնագրում հատուկ հոդվածով Նախիջևանի համաձայնագրի ստորագրման օրը՝ հոկտեմբերի 3-ը, ընդունվեց որպես թյուրքախոս երկրների համագործակցության օր և որոշվեց ամեն տարի նշել³¹: Ամենայն հավանականությամբ, սա պետք է դառնա թյուրքական միասնության խորհրդանիշը և սկիզբ հանդիսանա համաթյուրքական միջոցառումների առանձնացման համար:

Հարկ է նշել, որ թյուրքախոս երկրների բոլոր գազաթնաժողովներում Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից բարձրացվում էր արցախյան հիմնախնդիրը, որը փորձում էին դարձնել գազաթնաժողովում քննարկվող օրակարգային հարցերից, բացի այդ՝ նպատակ ունեին հասնել Ադրբեջանին սատարող որոշումների կայացմանը: Սակայն դա տեղի չունեցավ, և Ստամբուլի գազաթնաժողովում թյուրքական պետությունները հայտնեցին իրենց աջակցությունը հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում, որը հայտարարվեց Կենտրոնական Ասիայի երկրների ղեկավարների ճնշման ներքո³²: Թյուրքական խորհրդի շրջանակներում ևս Թուրքիան և Ադրբեջանը անդրադառնում են այս հարցին՝ նշելով Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության պահպանման սկզբունքը և ոչ ավելին:

Այսպիսով՝ Թուրքիան, հրավիրելով թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովները, նպատակ ուներ սերտացնել և ընդլայնել համագործակցությունը թյուրքական երկրների հետ, որն էլ միտված էր տարածաշրջանում նրա ազդեցության հաստատմանը: Այս մասին վկայում են ստորագրված համաձայնագրերը, որոնք ընդգրկում էին քաղաքական, առևտրատնտեսական, կրթամշակութային և անվտանգության ոլորտները:

³⁰ Orhan Kavuncu, “10. Türk Zirvesi: Yeni Ümitlere Yelken Açabilir miyiz?”, Türk Yurdu, Ekim 2010, Yill 99, Sayı 278, 13.04.2016, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2075>

³¹ Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirve Toplantısının Bildirisi, İstanbul, 16 Eylül 2010, 25.02.2016, <http://www.mfa.gov.tr/bildiri.tr.mfa>

³² Г. Демоян, “Тюркские саммиты: цели, задачи, приоритеты и позиция в карабахском вопросе”, Бюллетень научно-образовательного фонда «Нораванк», N 10 (16), 2005, с. 46-54.

Նման գործողությունները պետք է հանգեցնեն թյուրքական աշխարհի ստեղծմանը՝ Թուրքիայի գլխավորությամբ: Թուրքիայի ձեռքբերումներն ավելի քիչ էին, իսկ ձախողումները՝ տեսանելի: Թուրքիան չկարողացավ սերտ համագործակցության դաշտ տեղափոխել թյուրքական երկրների հետ հարաբերությունները, հետևաբար թյուրքական աշխարհի միավորումը իր հովանու ներքո, առայժմ կմնա լոկ գաղափար: Մյուս կողմից, որոշ ձեռքբերումներ ունեցավ, մասնավորապես հաջողվեց կանոնավոր հիմքերի վրա դնել թյուրքական երկրների հանդիպումները՝ ի դեմս Թյուրքական խորհրդի, և ամրապնդել համագործակցությունը, հատկապես մշակութային ոլորտում:

ԹՅՈՒՐՔԱԼԵՋՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ. ՆՈՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ

Թյուրքալեզու երկրների համագործակցության խորհուրդը հանդիսանում է վերոնշյալ գազաթնաժողովների հիմնական արդյունքը: Ինչպես արդեն նշել ենք, Թուրքիայի հիմնական նպատակներից էր թյուրքական երկրները միավորել մեկ ընդհանուր միության կամ կազմակերպության շրջանակներում: Թեև հաջողվեց ստեղծել բնույթով միայն թյուրքական կազմակերպություն, սակայն ոչ բոլոր թյուրքական երկրներն են անդամակցում, մասնավորապես Թուրքմենստանը և Ուզբեկստանը: Թյուրքական խորհուրդը հանդիսանում է փակ տարածաշրջանային կազմակերպություն, քանի որ դրան կարող են անդամակցել միայն թյուրքական պետությունները³³: Խորհրդի նպատակն է միավորել թյուրքական երկրներին՝ հիմք ընդունելով նրանց պատմական, մշակութային, էթնիկական և լեզվական ընդհանրությունները: Այլ կերպ ասած՝ նշված ընդհանրությունները համարվում են թյուրքական աշխարհի ստեղծման հիմնաքարերը և միաժամանակ դրված են նոր համաթյուրքականության հայեցակարգի հիմքում:

Թյուրքալեզու երկրների համագործակցության խորհրդի առաջին գազաթնաժողովը տեղի ունեցավ 2011 թ. հոկտեմբերի 21-ին Ղազախստանի Ալմաթի քաղաքում՝ «Տնտեսական համագործակցություն» խորագրով: Հանդիպման սկզբում անդամ

³³ Süleyman Sırı Terzioğlu, “Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi”, Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt 9, Sayı 36, 2013, s. 54-57.

երկրների ղեկավարները նշեցին թյուրքալեզու երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման ու ամրապնդման մասին՝ հիմնված պատմական, էթնիկական, լեզվական և մշակութային ընդհանրությունների վրա: Մյուս կողմից, հաստատվեց, որ Թյուրքական խորհուրդը համարվում է ամբողջապես կազմակերպված միջազգային կազմակերպություն, որն ունի իր կառույցները և գործունեության բնագավառները: Ալմաթիի հայտարարությունում առանձնացվում էին տնտեսական, անվտանգության, սոցիալական ու մշակութային խնդիրները: Առավել մեծ ուշադրություն դարձվեց տնտեսական համագործակցության խնդիրներին, ուստի կարևորվեց Թյուրքական գործարար խորհրդի (Turkic Business Council) հիմնադրումը: Հանդիպման ժամանակ մասնակիցները քննարկեցին միջազգային ծրագրեր, մասնավորապես Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթային ուղու, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազի խողովակաշարի անցկացման վերաբերյալ: Բացի այդ՝ նշվեց Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղու հիմնադրման մասին, որը պետք է կապող օղակ հանդիսանա թյուրքական երկրների միջև և նպաստի եվրասիական տարածաշրջանում առևտրի ու տնտեսության զարգացմանը: Առանձնահատուկ նշանակություն տրվեց TURKPA-ի գործունեությանը, որը համակարգող մարմին է անդամ-երկրների խորհրդարանների միջև: Թյուրքական աշխարհում ընդհանուր մշակույթի կազմակերպման խնդիրները դրվեցին TURKSOY-ի վրա: Նախատեսվեց ստեղծել Թյուրքական միջհամալսարանական միություն (Turkic Interuniversity Union), որի նպատակն էր զարգացնել հարաբերությունները գիտական ինստիտուտների, կրթական հաստատությունների և գիտնականների միջև, ինչպես նաև փոխանակել ուսանողներ: Համաձայնություն ձեռք բերվեց նաև հիմնադրել Թյուրքական գիտական հետազոտությունների ֆոնդը (Turkic Scientific Research Fund), որի նպատակն էր ուսումնասիրել ու զարգացնել թյուրքական երկրների գիտական ներուժը³⁴: Փաստորեն այս առաջին հանդիպման ընթացքում առանձնացվեցին կոնկրետ խնդիրներ, որոնց իրականացումը հանձնարարվեց Թյուրքական խորհրդի համապատասխան կառույցներին:

³⁴ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi 1. Zirvesi Bildirisi Almatı, 21 Ekim 2011, 27.03.2016, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/1_Zirve_Bildirisi_TR_20140418_102727.pdf

Թյուրքական խորհրդի երկրորդ գագաթնաժողովը, «Կրթական, գիտական և մշակութային համագործակցություն» խորագրով, տեղի ունեցավ 2012 թ. օգոստոսի 22-23-ին Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշկեքում: Հայտարարության սկզբում նշվում է թյուրքական ժողովուրդների միջև միասնության ամրապնդման ցանկությունը՝ ընդհանուր պատմության, լեզվի, ինքնության և մշակույթի հիմքերով: Դարձյալ նշվեց տնտեսության, մշակույթի, կրթության ու գիտության բնագավառներում համագործակցության մասին, ինչպես նաև անդրադարձ կար արտաքին քաղաքական խնդիրներին: Առաջարկվեց հիմնադրել Թյուրքական մշակութային ժառանգության ֆոնդ, որը պետք է աջակցեր թյուրքական ակադեմիայի և TÜRKSOY-ի ծրագրերին ու գործունեությանը: Խնդիր դրվեց հասնել լայնամասշտաբ համագործակցության կրթության ու գիտության բնագավառում, հատկապես աջակցել միասնական այբուբենի հաստատմանը և դասագրքերի ստեղծմանը³⁵: Այս նկատառումով կարևորվեց թյուրքական ակադեմիայի դերը, որը պետք է հանդիսանար գիտական հարթակ թյուրքական պատմության ու լեզվի ուսումնասիրության համար: Առաջարկվեց թյուրքական պատմության վերաբերյալ ուսումնական ձեռնարկներ հրատարակել³⁶: Լեզվի և պատմության առանձնացումը պատահական չէր, քանի որ երկուսն էլ ձևավորում են մտածողություն և կարող են ընդհանուր գաղափարական հիմքեր նախապատրաստել ապագայի համար: Այս հանդիպումից ակնհայտ է դառնում, որ Թյուրքական խորհուրդն ուշադրության կենտրոնում է պահում համագործակցության բոլոր ոլորտները և արդեն ստեղծված կառույցների միջոցով փորձում է կյանքի կոչել նախկին գագաթնաժողովներում առաջադրված ծրագրերը:

Թյուրքական խորհրդի երրորդ գագաթնաժողովը տեղի ունեցավ Ադրբեջանի Գաբալա քաղաքում 2013 թ. օգոստոսի 16-ին՝ «Երիտասարդություն» խորագրով: Ստորագրված հայտարարությունում շեշտվում էր մշակույթի, սպորտի, գիտության և կրթության ոլորտներում համագործակցության մասին,

³⁵ Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi Üzerine, 25.02.2016,

<http://www.tuicakademi.org/turk-dili-konusan-ulkeler-zirvesi-uzerine/>

³⁶ Türk Konseyi İkinci Zirvesi Bildirisi Bişkek, 23 Ağustos 2012, 02.04.2016, www.turkkon.org/Assets/dokuman/Biskek_Bildirisi_Turkce_imzali_20140418_102501.pdf

մասնավորապես ուշադրության կենտրոնում էր պատմություն ու գրականություն առարկաների միասնական ուսումնական ձեռնարկների պատրաստման խնդիրը: Անդամ-երկրների միջև տնտեսական համագործակցության ամրապնդման համար Թյուրքական խորհրդի կազմում ստեղծվեցին առանձին խմբեր: Դարձյալ առաջնային համարվեց տրանսպորտային հաղորդակցության խնդիրը, և խորհրդի անդամ-երկրների տրանսպորտի նախարարները ստորագրեցին տրանսպորտի զարգացման համար միասնական համաձայնագիր: Այս հանդիպման ընթացքում քննարկվեց ևս մեկ կարևոր հարց, որը վերաբերում էր թյուրքախոս սփյուռքին: Որոշվեց ակտիվացնել հարաբերությունները թյուրքախոս սփյուռքի հետ և մշակել ու իրականացնել համագործակցության ծրագրեր³⁷: Փաստորեն, կարող ենք ասել, որ Թյուրքական խորհուրդը հավակնում է որոշակի համակարգող գործառույթներ ստանձնել նաև թյուրքախոս սփյուռքում:

Թյուրքական խորհրդի անդամ-երկրների հաջորդ հանդիպումը տեղի ունեցավ 2014 թ. հունիսի 5-ին Թուրքիայի Բողրում քաղաքում՝ «Համագործակցություն տուրիզմի ոլորտում» խորագրով: Ինչպես նախորդ հայտարարություններում, այնպես էլ այս անգամ սկզբից վերահաստատվեց, որ թյուրքալեզու ժողովուրդների ուժը կայանում է ընդհանուր պատմության, լեզվի, մշակույթի և ավանդույթների մեջ: Այս հանդիպմանը մասնակցում էր նաև Թուրքմենստանի նախագահը, սակայն նա չմիացավ խորհրդին և շարունակեց պահպանել դիտորդի կարգավիճակը: Իսկ Ուզբեկստանը դեռևս վերջնականապես չի հրաժարվել խորհրդին անդամակցելուց³⁸: Բողրումի համաձայնագրում առանձնացվեցին տնտեսության, արտաքին քաղաքականության և անվտանգության վերաբերող բաժիններ, սակայն հիմնականում ուշադրություն հատկացվեց տուրիզմի ոլորտին, և անդամ-երկրները որոշեցին ծրագրեր մշակել այն

³⁷ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Üçüncü Zirve Bildirisi, Gebele, Azerbaycan, 02.04.2016, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/format_deklarasyon_TR_20140418_102229.pdf

³⁸ В. Панфилова, “Союз тюркоязычных стран усилился Туркменистаном”, Независимая газета, 6 июля, 2014.

զարգացնելու համար³⁹: Կարող ենք ասել, որ տուրիզմը խրախուսվում էր թյուրքական պետությունների միջև ոչ միայն տնտեսական նկատառումներից ելնելով, այլև այն ենթադրում էր թյուրքական մշակույթի ու քաղաքակրթության ճանաչում ու տարածում, հատկապես երիտասարդության շրջանում: Այս գազաթնաժողովում գլխավոր քարտուղարի պաշտոնում Հալիլ Աքընջըլին փոխարինեց Ռամիլ Հասանովը:

Թյուրքական խորհրդի հինգերորդ գազաթնաժողովը տեղի ունեցավ Ղազախստանի մայրաքաղաք Աստանայում 2015 թ. սեպտեմբերի 11-ին: Ստորագրված հայտարարությունում վերահաստատվեց, որ հետագայում համագործակցության ամրապնդումն ու միավորումը տեղի է ունենալու ինքնության հիման վրա, իսկ դրա հիմքում ընկած են թյուրքական ժողովուրդների ընդհանուր պատմությունը, լեզուն, մշակույթը և ավանդույթները: Այս հանդիպման արդյունքում ստորագրված փաստաթղթում ևս կարևորվեց տնտեսական համագործակցությունը՝ շեշտելով տրանսպորտային հաղորդակցության և էներգակիրների խնդիրը: Առաջարկվեց ավելի մեծ թվով երիտասարդների ընդգրկել խորհրդի կազմակերպած մշակութային, կրթական ու գիտական ծրագրերում, մասնավորապես առանձնացվեցին երիտասարդական ու սպորտային նախագծերը: Այս առումով որոշվեց կազմակերպել երիտասարդական ճամբարներ: Աստանայում պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեցին տեղեկատվության, զանգվածային լրատվության միջոցների և հեռուստատեսության բնագավառներում միասնական ծրագրերի ստեղծման շուրջ⁴⁰: Սա ենթադրում է որոշակի նպատակներով ու գաղափարներով հեռուստահաղորդումների պատրաստում ու հեռարձակում թյուրքական երկրներում, որն այս երկրների ինտեգրացմանն ուղղված կարևոր գործոն է:

Այդու՝ Թյուրքական խորհրդի հիմնադրումը նոր միտում էր թյուրքախոս երկրների գազաթնաժողովների համապատկերում, որը համապատասխանում էր տարածաշրջանում տեղի ունեցող գործընթացներին: Թյուրքական խորհրդի նպատակն

³⁹ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dördüncü Zirvesi Taslak Bildirisi, Bodrum, Türkiye, 12.04.2016, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/BODRUM_BILDIRISI_TR_20141021_172609.pdf

⁴⁰ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Beşinci Zirve Bildirisi, Astana, Kazakistan, 12.04.2016, www.turkkon.org/Assets/dokuman/astana-tr.pdf

է որոշակի գործառույթներ ստանձնել եվրասիական տարածաշրջանում՝ մասնակցելով այդ տարածաշրջանում ընթացող գործընթացներին և համախմբել թյուրքական երկրներին: Սա, ըստ էության, թյուրքական աշխարհի ստեղծման նոր միտում է, քանի որ Թյուրքական խորհուրդը հետապնդում է այն նպատակները, որոնք առաջ էին քաշվել դեռևս առաջին գագաթնաժողովներում: Անշուշտ, նման կազմակերպության ստեղծմամբ փորձ է արվում ավելի գործնական հիմքերի վրա դնել թյուրքական երկրների միջև առկա հարաբերությունները:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Թյուրքալեզու երկրների գագաթնաժողովները դիտարկվում են հետխորհրդային տարածաշրջանում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մաս և հետապնդում են հետևյալ նպատակները՝ ամրապնդել թյուրքական երկրների հետ հարաբերությունները, զարկ տալ բազմաբևեռ համագործակցությանը, հիմքեր ստեղծել թյուրքական աշխարհի ձևավորման համար, հասնել թյուրքական երկրների միասնությանը, բարձրացնել Թուրքիայի հեղինակությունը և ձեռք բերել ազդեցություն: Օգտագործելով Թուրքիայի և թյուրքական երկրների միջև առկա պատմական, էթնիկական, լեզվական ու մշակութային ընդհանրությունները՝ գագաթնաժողովներն ունեն համաթյուրքական բնույթ, քանի որ դրանց մասնակցում են միայն թյուրքական ծագմամբ երկրները: Այս ամենը նկատի ունենալով կարող ենք ասել, որ գագաթնաժողովների գաղափարական հիմքը հանդիսանում է պանթյուրքիզմը, քանզի թյուրքական միասնությանն ուղղված ցանկացած գործողություն համաթյուրքականության դրսևորում է:

Կարծում ենք, գագաթնաժողովների արդյունքներն այնքան էլ գոհացուցիչ չեն Թուրքիայի համար, քանի որ թյուրքական երկրների հետ չհաստատվեց ակնկալվող համագործակցությունը, իսկ առաջադրված ծրագրերն իրագործվեցին մասամբ: Արդյունքում Թուրքիան կարողացավ թյուրքական երկրներում հաստատել իր ներկայությունը: Կարևոր էր Թյուրքական խորհրդի հիմանդրումը, սակայն այն ևս չի ընդգրկում թյուրքական բոլոր երկրներին, ավելին՝ անդամ-երկրներն անդամակցում են տարածաշրջանային մյուս կազմակերպություններին և սերտ հարաբերություններ ունեն այլ երկրների,

մասնավորապես Ռուսաստանի հետ: Նման պայմաններում մեծ տեղ է հատկացվում կրթամշակութային ոլորտին՝ փորձելով նախ այս հիմքերով հասնել թյուրքական աշխարհի ստեղծմանը: Այսինքն՝ սա ենթադրում է հասնել միասնության հոգևոր-մշակութային առումով: Թեև թյուրքական դեկավարությունը մեծ ոգևորությամբ սկսեց հրավիրել գազաթնաժողովները, սակայն հետագայում ակնհայտ դարձավ, որ դրանք չեն կարող լուծել Թուրքիայի հետապնդած նպատակների և աստիճանաբար վերածվեցին ավելի շատ ընկերային հանդիպումների, քան միջպետական նշանակության գործողությունների:

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԽՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ
ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ (2005 Թ.)**

Թուրքիայի իշխանությունների՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի կասեցման մարտավարության կարևորագույն բաղկացուցիչը ժխտողականությունն է: Թուրքիան պարբերաբար օգտագործում է միջազգային տարբեր հարթակները և՛ Հայոց ցեղասպանության հերքման, և՛ հակահայ քարոզչություն իրականացնելու համար: Մեծ Եղեռնի 90-րդ հիշատակման տարելիցի հայկական միջոցառումներին հակազդելու համար թուրքական իշխանությունները համակարգեցին իրենց մարտավարական ողջ գործիքկազմը և՛ երկրի ներսում, և՛ միջազգային ասպարեզում՝ ձևավորելով օրենսդրական նախաձեռնություններ և ինստիտուցիոնալ կառույցներ՝ ժխտողական քաղաքականության արշավի համար՝ գործարկելով ինչպես հին, փորձված, այնպես էլ նոր մեթոդներ:

Եվրոպական երկրների դրական արձագանքը նպաստեց Ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի ծավալմանը, երբ ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանի նախաձեռնությամբ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը, որպես ռազմավարական հիմնախնդիր, դրվեց Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության օրակարգում: 2000 թ. նոյեմբերի 7-ի Ֆրանսիայի Սենատի օրհանազիծը և այնուհետև նոյեմբերի 15-ի Եվրախորհրդարանի՝ Թուրքիայի անդամակցության առաջընթացի վերաբերյալ բանաձևը առաջ բերեցին Թուրքիայի կոշտ հակազդեցությունը: Ակնհայտ էր, որ մի շարք պետությունների և միջազգային կառույցների կողմից ընդունված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման բանաձևերը սպառնում էին թուրքական պետության «հեղինակությանը», ուստի ԱԶԿ-ի իշխանավարման առաջին շրջափուլում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից մեկը դարձավ պայքարը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ:

Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության գաղափարական հիմքը մշակվում է հիմնականում Թուրքական պատմական ընկերության (ԹՊԸ) կողմից հրատարակվող բազմաթիվ «գիտական» աշխատություններում, շրջանառվում և քննարկվում և՛ ներթուրքական, և՛ միջազգային տարբեր դիսկուրսներում: ԹՊԸ պարբերաբար աշխատանքներ է իրականացնում տարբեր երկրների արխիվներում և, կատարելով «համապատասխան ընտրություն», հրատարակում փաստաթղթերի ժողովածուներ, որտեղ «հիմնավորվում և ապացուցվում է հայերի կողմից թուրքերի ցեղասպանության իրողությունը»: Այդ աշխատությունները թարգմանվում են տարբեր լեզուներով ու առաքվում համապատասխան արևմտյան կառույցներին¹:

2005 թ. մարտի 1-ից Հանրապետական ժողովրդական կուսակցությունը Թուրքիայի համար օրակարգային խնդիր դարձած «Հայկական հարցին լուծում գտնելու համար» խորհրդարանում քննարկումներ նախաձեռնեց: ՀԺԿ նախագահ Բայքալը հայտարարեց, որ «1915թ. դեպքերի 90-րդ տարեկիցին ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի հայկական խմբավորումները նոր թափ են հաղորդել Թուրքիայի՝ օսմանյան շրջանում հայերի ցեղասպանության ճանաչման քարոզարշավին: Թուրքիան արդեն հոգնել է այդ խնդրից: Հավատացած ենք, որ այս գործընթացը կարելի է ուղղել հակառակ ուղղությամբ»²: ՀԺԿ նախաձեռնությամբ սկսված «Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պնդումների շուրջ» քննարկումներն ընթացան տարբեր ձևաչափերով և ընդհատումներով տևեցին շուրջ երկու ամիս: Պետք է նշել, որ դրանք դեռևս ամբողջովին գաղտնագերծված չեն, ելութները ներկայացված են միայն հատվածաբար, սակայն այսքանն իսկ թույլ է տալիս բավարար պատկերացում կազմել բուն գործընթացի վերաբերյալ:

Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի քննարկումները սկսեց ՀԺԿ պատգամավոր Շյուքրյու Էլեքդաղը, ով որոշ ժամանակ պաշտոնավարել է որպես ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան. «Հայաստանի հետ հարաբերություններում որևէ դրական տեղաշարժ ակնկալել պետք չէ, քանի դեռ Երևանը պատրաստ չէ պատմաբանների երկխոսությանը, իսկ հայ պատմաբանները «չեն ցանկանում մաքրել իրենց պատմությունը»: Նա նաև Հա-

¹ Ermeni arařtırmaları, <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=90>

² Yetkin Murat, Soykırım" için atak, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/soykirim-icin-atak-739454>

յոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ թուրքական քաղաքականությունը ակտիվացնելու կոչ արեց: Ըստ Էլեքդաղի՝ «հայկական պնդումները հիմնված չեն լուրջ փաստաթղթերի վրա»: Նա առաջարկեց հայ և թուրք պատմաբանների խումբ ստեղծել, որը կուսումնասիրի ոչ միայն Թուրքիայի և Հայաստանի, այլև ԱՄՆ, Անգլիայի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի արխիվները: Նախկին դիվանագետը թուրքական արխիվներում իր կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքում «համոզվել է», որ պատմական իրողությունը այլ է. հայերն են վայրագություններ կատարել թուրքերի նկատմամբ: ՀԺԿ պատգամավորը «հույս հայտնեց» որ իր կուսակցության նախաձեռնությունը կընդլայնի ԱԶԿ գործունեության դաշտը և հնարավորություն կընձեռի հայ-թուրքական հարաբերությունները դուրս բերել «ցեղասպանություն» բառի ստվերից³:

ԹԱՄԺ-ում Հայկական հարցի շուրջ քննարկումը շարունակեց Թուրքական պատմական ընկերության նախագահ Յ. Հալաչոյլուն: Թուրքական խորհրդարանի ԵՄ ինտեգրման և արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովների անդամների հետ հանդիպման ժամանակ, որին ներկա էին նաև խորհրդարանի նախագահ Բ. Արընչն ու փոխնախագահ Ի. Ալփիթքինը, Հալաչոյլուն հայտարարեց, թե «ուսումնասիրելով 50 հազար պատմական փաստաթուղթ՝ որևէ տեղ չեն հանդիպել հայերի նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացնելու վկայության»: Մանրամասն տվյալներ ներկայացնելով ԹՊԸ կողմից հրատարակված վերջին «Հայեր. աքսոր և գաղթ» աշխատությունից՝ Հալաչոյլուն ևս պատգամավորներից պահանջեց Ցեղասպանության իրողությունը ուսումնասիրող հանձնախումբ նախաձեռնել՝ հավելելով, որ «Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցածը ծանր գաղթ էր և ոչ ցեղասպանություն»⁴:

Հայոց ցեղասպանության շուրջ հաջորդ քննարկումը թուրքական խորհրդարանում կայացավ Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի և ՀԺԿ նախագահ Բայքալի միջև մարտի 8-ին: Հանդիպումից հետո լրագողներին տրված ասուլիսի ժամանակ ԱԶԿ ղեկավարը մանրամասնեց իր դիրքորոշումը. «Հայերը համոզված չեն ցեղասպանության վերաբերյալ իրենց պնդումներում: Եթե վստահ լինեին, կբացեին արխիվները, ինչպես

³ Նույն տեղում:

⁴ Ermeni soykırımı iddiaları bir kez daha belgelerle yalanlandı, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=18646

մենք... Խեղաթյուրված անցյալի, արյան և ատելության հիման վրա հնարավոր չէ ապագա կառուցել»: Էրդողանը մեկ անգամ ևս շեշտեց պատմաբանների հանձախումբ ստեղծելու անհրաժեշտությունը, որը կհամակարգի և ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի հաստատմանը կներկայցնի արխիվների վրա հիմնված ուսումնասիրությունների արդյունքները: ԱԶԿ առաջնորդը վստահություն հայտնեց, որ «Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման քարոզարշավը ապարդյուն կլինի, քանի որ հայերի պնդումներն անհիմն են»: Նա միևնույն ժամանակ հավաստիացեց, որ իր կառավարությունն անելու է ամեն հնարավորը այդ քարոզարշավը կասեցնելու համար՝ հայտարարելով՝ «այսօր օրակարգում առավել կարևոր խնդիր չկա»⁵:

Էրդողանը տեղեկացրեց նաև, որ ՀԺԿ նախագահի հետ քննարկել են «այսպես կոչված, Հայոց ցեղասպանության անհիմն պնդումների» դեմ պայքարի գործողությունների նախագիծ, որն արտաքին գործերի նախարարությունում լրամշակվելուց հետո կներկայացվի հանրությանը:

ՀԺԿ առաջնորդ Բայքալը, նշելով, որ վարչապետի հետ որևիցե այլ հարց չեն քննարկել, կարևորեց Հայոց ցեղասպանության պնդումների դեմ պայքարում իշխանությունների և իր կուսակցության համատեղ ու միասնական գործունեությունը՝ հայտարարելով. «Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը միայն քաղաքական դրդապատճառներ ունի, այն բացառապես հայկական լրբիստական կազմակերպությունների աշխատանքի արդյունք է՝ զուրկ որևէ գիտական հիմնավորումից»: Բայքալը ևս անդրադարձավ հայկական արխիվներին. «Բացե՛ք արխիվները, տեսնենք՝ ինչ կա: Մենք ցանկանում ենք այս հարցի իսկության ճշմարտությունը ցույց տալ ամբողջ աշխարհին»⁶:

Փաստորեն Հայկական հարցը անվերապահորեն միավորեց քաղաքական անհաշտ ախոյաններին. ՀԺԿ-ն միակ ընդդիմադիր ուժն էր, որ չէր ընդունում և մշտապես կոշտ քննադատության էր ենթարկում վարչապետ Էրդողանի կառավարության և՛ արտաքին քաղաքականությունը, ընդ որում բոլոր ուղղություններում, և՛ ներքաղաքական սոցիալ-տնտեսա-

⁵ Başbakan Erdoğan ermeni soykırımını iddiaları konusund CHP ile ortakbir tavir bensimsediklerini bildirdi,
http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=19064

⁶ Նույն տեղում:

կան բոլոր նախագծերը, մասնավորապես քրդական նախաձեռնությունները:

Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ պայքարի ուղիների շուրջ քննարկումները շարունակեց հատուկ հրավիրված ամերիկացի պատմաբան Ջասթին Մաքքարթին, ով հայտնի է իր հակահայկական դիրքորոշմամբ և Հայոց ցեղասպանության ժխտման իր տեսություններով: Քննարկումը, որին ներկա էին նաև արտաքին գործերի նախարար Ա. Գյուլը, փոխվարչապետ Մ. Ալի Շահինը և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, բացեց խորհրդարանի նախագահ Բ. Արընչը, ով պարզաբանեց «Հայկական հարցի ճշմարտությունը»՝ հայտարարելով. «Թուրքիան իր պատմության որևէ շրջանում ցեղասպանություն չի իրականացրել»⁷:

Արընչը շեշտադրեց Հայկական սփյուռքի գործունեության դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը՝ ներկայացնելով որոշ երկրների խորհրդարաններում և միջազգային կառույցներում իրենց արձանագրած հաջողությունները:

Այս քննարկմանը հերթական անգամ ելույթ ունեցավ նաև ՀԺԿ առաջնորդը: Չնայած նրա ելույթը, ինչպես և խորհրդարանի նախագահինը, ներկայացված է հատվածաբար, այնուամենայնիվ այստեղ բավականին կոշտ շեշտադրումներ կան. «Եթե Հայաստանը ցանկանում է Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ ձևավորել և զարգացնել համագործակցությունը, ապա պետք է ընդունի մեր առաջարկը ընդհանուր պատմությունը վերագնահատելու վերաբերյալ»⁸:

Պետք է նշել, որ իր նախաձեռնությամբ կազմակերպված խորհրդարանական այս քննարկումներում ՀԺԿ առաջնորդը և պատգամավորները բավականին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել և հանդես եկել ակնհայտ հակահայ, նույնիսկ թշնամական ելույթներով և ճառերով:

Ինչ վերաբերում է Ջ. Մաքքարթիի ելույթին, ապա «պատմության ռահվիրայի»՝ «Հայկական հարցի իսկության» վերաբերյալ մեկնությունները դեռևս գաղտնազերծված չեն:

Քննարկումների հաջորդ փուլը թուրքական խորհրդարանի ԵՄ ինտեգրման և Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովների անդամների և «ծագումով հայ» գրող-

⁷ J. McCarthy, "Ermeni sorununun gerçeği" ni anlatti http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=20182

⁸ Նույն տեղում:

լրագրողների⁹ ու Հայկական հարցի փորձագետ, նախկին դեսպանների միջև էր: Այս հանդիպման մանրամասները հայտնի չեն, բացառությամբ ԵՄ ինտեգրման հանձնաժողովի նախագահ Ա. Ռ. Ալաբոյունի ելույթից, ով ակնարկել է, թե հայ լրագրողները, որոնք «սիրված են Թուրքիայում, ունեն անկախ քաղաքական հայացքներ, խոսքի ազատություն և ներքաշված չեն ցեղասպանության քարոզարշավում», կարող են կարևոր դերակատարում ունենալ «հայ-թուրքական քաղաքակիրթ երկխոսության ծավալման գործընթացում»¹⁰:

Հայազգի լրագրողներին հրավիրելով խորհրդարանական քննարկումներին՝ ԱԶԿ ղեկավարությունը փորձեց հերթական անգամ տարանջատել, տարբերակել հայությանը՝ իր համար «ընդունելի և թիրախային» հատվածների:

Այս միտումը ընդգծվեց նաև արտաքին գործերի նախարար Ա. Գյուլի ելույթում, որը, թերևս, այս խորհրդարանական լուծումների հանգուցալուծումն էր: Գյուլն իր ելույթը սկսեց՝ «պարզաբանելով», թե «հայ ասելով՝ բոլորովին նկատի չունի իր երկրի ծագումով հայ քաղաքացիներին, ովքեր ութ դար շարունակ իրենց ներդրումն են ունեցել ընդհանուր արվեստի, գիտության, առևտրի և այլ բնագավառների զարգացման գործում»: Թուրքիայի գլխավոր դիվանագետը պատմական ակնարկ կատարեց՝ ներկայացնելով, թե 11-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի վերջերը ինչպիսի սիրով և փոխադարձ վստահությամբ և խաղաղությամբ են ապրել երկու ժողովուրդները: Նա անդրադարձավ Օսմանյան կայսրության շրջանում հայերի սոցիալ-քաղաքական «հատուկ» կարգավիճակին, հայ ազգային կուսակցությունների, կոմիտեների գործունեությանը և Առաջին աշխարհարմարտից առաջ տեղի ունեցող աշխարհաքաղաքական զարգացումներին: Նա նաև ընդգծեց, թե ինչպիսի ճգնաժամում էր հայտնվել կայսրությունը Ռուսաստանի զավթողական պատերազմների և Արևմտյան տերությունների քաղաքական խաղերի հետևանքով: Հայ կամավորական զորագնդերը Ռուսական կայսրության Արևելյան Անատոլիա ներխուժման ժամանակ, Գյուլի ներկա-

⁹ Հանդիպմանը մասնակցում էին թուրքական "Zaman" թերթի լրագրող Էթյեն Մահչուպյանը, «Ակոս» թերթի գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքը և գրող Լևոն Դեբեդյանը: Ներկա էր նաև արդեն լուծարված Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի անդամ Գյունդյուզ Աքթանը:

¹⁰ Uyum komisyonu başkanvekili Alaboyun: "90 yıllık Ermeni sorununun çözümine 15-20 yıllık bir süreçte ulaşılabilir", http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=21043

յացմամբ, այդ «պատրվակով» անպաշտպան կանանց ու երեխաների իսկական սպանդ են իրականացրել, որը հետագայում արդեն ֆրանսիացիների աջակցությամբ տևել է մինչև 1921թ.: Հայերի կողմից կազմակերպված կոտորածներին որոշ վայրերում թուրք ազգաբնակչությունը փորձել է դիմակայել, ինչն արդեն վեր է ածվել զինված բախումների՝ երկուստեք զգալի մարդկային կորուստներ պատճառելով: Հայոց պատրիարքարանին, պատգամավորներին և այլ հայ առաջնորդներին ուղղված օսմանյան կառավարության հորդորները՝ կանխել հայերի կողմից մուսուլմանների ջարդերը, մնացել են անարդյունք, և 1915 թ. ապրիլի 24-ին կառավարությունը «հարկադրված» փակել է Հայկական խորհուրդները և ձերբակալել 235 անդամների՝ հակապետական գործունեության մեղադրանքով: «Ահա այս օրն է ամեն տարի նշվում հայերի կողմից որպես, այսպես կոչված, ցեղասպանության տարելիցի օր. ապրիլի 24-ը, այսինքն՝ Հայկական խորհուրդների փակման և դրանց անդամների՝ այդ ժամանակների ահաբեկիչների ձերբակալման օրը»¹¹:

Շարունակելով պատմության խեղաթյուրմամբ հագեցած իր ելույթը՝ նախարարը հիշատակեց 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանություն հանցագործության կանխման և պատժման կոնվենցիան»՝ հայտարարելով, որ 1915թ. իրադարձությունները բացարձակապես չեն համապատասխանում այս դրույթներին:

Այնուհետև Գյուլն անդրադարձավ «հայ ահաբեկչական» խմբավորումների, մասնավորապես ԱՍԱԼԱ-ի գործողություններին, որոնք միտված էին «այսպես կոչված, Հայոց ցեղասպանության» վրա միջազգային հանրության ուշադրությունը գրավելուն:

Խորհրդարանում Գյուլի ելույթի թիրախը, թերևս, հայկական սփյուռքն էր՝ իր հասարակական, քաղաքական, մշակութային և գիտական կառույցների գործունեությամբ, որոնք էապես ազդում են միջազգային հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա և վտանգում Թուրքիայի հեղինակությունը: Այդ շրջանում տարբեր երկրների խորհրդարանների և այլ միջազգային կառույցների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճա-

¹¹ Gül Abdullah, Ermeni iddiaları konusunda TBMM’de Genel görüşme açılmasına ilişkin önerenin görüşülmesi vesilesiyle yapılan konuşma, 16. 04. 2005, ss.629-640v, Yeni Yüzyılda Türk Dış Politikasının Ufukları, http://www.mfa.gov.tr/data/BAKANLIK/BAKANLAR/AbdullahGul_kitap.pdf

նաչման վերաբերյալ ընդունված բանաձևերը և որոշումները նախարարը սփյուռքահայ կազմակերպությունների հետևողական լրբիստական աշխատանքի արդյունք համարեց:

Թուրք դիվանագետն ընդգծեց այն «բարյացկամ» վերաբերմունքը, որ Թուրքիան ցուցաբերել է Հայաստանի նկատմամբ՝ անկախացումից ի վեր, նույնիսկ «եղբայր Ադրբեջանի տարածքների 20 տոկոսը զավթելուց հետո էլ, Սև ծովի ցամաքային սահման չունենալու պայմաններում հրավիրելով ՄԾՏՀ և Ստամբուլում Հայաստանի ներկայացուցչություն բացելով»:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի ձախողման ողջ պատասխանատվությունը բարդելով Հայաստանի Հանրապետության և սփյուռքահայ կառույցների վրա, քանի որ «չեն հարգում հարևանների տարածքային ամբողջականությունը և չեն հրաժարվում «այսպես կոչված Յեղասպության» անհիմն պնդումներից» նախարար Գյուլը ներկայացրեց Թուրքիայի «բարի կամքի դրսևորման» վերջին փորձը՝ վարչապետ Էրդողանի նամակը ՀՀ նախագահին՝ պատմությունը վերագնահատելու և վերախմաստավորելու առաջարկով¹²:

Խորհրդարանական այս քննարկումները գնահատելով չափազանց կարևոր և ժամանակին՝ Գյուլը հայտարարեց, որ «Թուրքիան պատրաստ է դիմակայել մարտահրավերներին, քանի որ չի ամաչում իր պատմության ոչ մի շրջանից և վճռական է պայքարել մինչև վերջ»¹³:

Թուրքիայի նախկին գլխավոր դիվանագետի՝ Հայոց ցեղասպանության և սեփական պատմության նման մեկնությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ Արդարություն և զարգացում կուսակցության քաղաքական վերնախավը Հայաստանի հետ հարաբերությունների ձևավորման որևէ իրատեսական քայլ չէր ձեռնարկելու, քանի դեռ Հայաստանի Հանրապետությունը և սփյուռքահայ կառույցները չեն հրաժարվել «այսպես կոչված, ցեղասպանության անհիմն պնդումներից և միջազգային ճանաչման գործընթացից»:

¹² ԱԶԿ առաջնորդի նամակը նախագահ Քոչարյանին, ի թիվս Հայկական հարցի դեմ պայքարի այլ գործողությունների, ծրագրվել էր, փաստորեն, այս խորհրդարանական քննարկումների շրջանակներում՝ Էրդողան-Բայքալ հանդիպման ժամանակ: Ուշագրավ է սակայն, որ այն ՀՀ նախագահին հասնելուց առաջ արդեն լայնորեն քննարկվում էր Թուրքիայի քաղաքական վերնախավում և զանգվածային լրատվամիջոցներում:

¹³ Güll A., նշվ. Աշխ:

Այս խորհրդարանական քննարկումների արդյունքում Հայոց ցեղասպանության հերքման քարոզարշավում Անկարայի մշտական «զենքերից» դարձավ երկու երկրների պատմաբանների համատեղ հանձնախմբի ստեղծման առաջարկությունը, որը պետք է ուսումնասիրի Հայոց ցեղասպանության եղելության պատմական իրողությունը: Այսպիսի հանձնախմբի ստեղծումը հնարավորություն կտար Թուրքիային գոնե միառժամանակ կասեցնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը: Հայկական կողմի համար երկխոսության այսպիսի ձևաչափը բոլորովին անընդունելի է, քանզի նշանակում է քննարկել և կասկածի տակ դնել Ցեղասպանության իրողությունը:

Պատմաբանների հանձնախմբի ստեղծման առաջարկ կար նաև Հայոց Մեծ Եղեռնի 90-րդ տարելիցին ընդառաջ՝ Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի՝ «Հ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին ուղղված նամակում, որում նա առաջարկում է «պատմաբաններից և այլ փորձագետներից կազմված մի խումբ ստեղծել, որը 1915 թ. դեպքերն ու զարգացումները կուսումնասիրի ոչ միայն Հայաստանի և Թուրքիայի, այլև երրորդ երկրների արխիվներում և ուսումնասիրությունների արդյունքների մասին կտեղեկացնի միջազգային հանրությանը»¹⁴:

«Հ նախագահի դիրքորոշումը պատասխան նամակում հստակ է. «երկկողմ հարաբերությունների զարգացման պատասխանատվությունը կրում են կառավարությունները, և մենք իրավասու չենք այն պատվիրակել պատմաբաններին»¹⁵: Հայոց ցեղասպանությունը անվիճարկելի իրողություն է՝ քանիցս գիտականորեն ապացուցված, և խնդիրն արդեն գտնվում է քաղաքական հարթության վրա:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Թուրքիայի վարչապետը նամակը հղեց ապրիլին՝ Հայոց Ցեղասպանության 90-րդ տարելիցի հիշատակության նախօրեին: Այս մարտավարությունը՝ փորձել ընթացիկ իրավիճակներից ստանալ առավելագույնը, նպատակ էր հետապնդում շեղել միջազգային հանրության ուշադրությունը Ցեղասպանության 90-րդ տարելիցի միջոցա-

¹⁴ Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, Խորհրդարանական լսումներ 19-20-ը դեկտեմբերի, 2007 թ., Երևան 2011, էջ 414:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 415:

ռումներից և ցույց տալ, որ թուրքական կողմն առաջինն է քայլ անում հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ: Դա Անկարային որոշակիորեն հաջողվեց, ինչի մասին վկայում էին եվրոպացի մի շարք քաղաքական գործիչների, մասնավորապես՝ Գերմանիայի կանցլեր Գերհարդ Շրյոդերի ու Եվրախորհրդի գլխավոր քարտուղար Թերի Դևիսի, դրական գնահատականները¹⁶:

Հայաստանի Հանրապետության նախկին արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի նամակը «քարոզչական խաղ» որակեց՝ հայտարարելով. «Թուրքիայից դուրս Ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը ոչ ոք պատմական հարթությունում չի դիտարկում: Պատմաբանների և ցեղասպանագետների համար սա փակված խնդիր է»¹⁷:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց ցեղասպանության հիշատակման 90-րդ տարելիցին ընդառաջ Թուրքիայի իշխանությունները և քաղաքական ու գիտական վերնախավը նախաձեռնեցին և հետևողականորեն իրականացրեցին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման դեմ պայքարին ուղղված քարոզչական, դիվանագիտական, քաղաքական, գիտահասարակական բազմաշերտ աշխատանքներ, որոնք այնուամենայնիվ մարտահրավերներ են և՛ Հայաստանի Հանրապետության, և՛ Սփյուռքի համապատասխան կառույցներին՝ դիվանագիտական, լրբիտական, գիտահետազոտական, միջազգային-իրավական, քանզի որոշ կերպափոխումներով, բայց հիմնականում նույն նպատակաուղղվածությամբ թուրքական ժխտողական քարոզամեթոդների շարունակում է գործել առ այսօր:

¹⁶ Schroder, Almanya'nın konumunu değiştirdi, <http://www.mehmetalibirand.com.tr/yazidetay.asp?id=3418>

¹⁷ Վ. Օսկանյանի ելույթը, Հայ-թուրքական հարաբերություններ. Հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, Խորհրդարանական լսումներ 19-20 դեկտեմբերի, 2007 թ., Երևան 2011, էջ 20:

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան, պ. գ. թ.

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի վարիչ:
Զբաղվում է Թուրքիայի նորագույն պատմության և տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրներով:

Անուշ Հովհաննիսյան

Աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում որպես ավագ գիտաշխատող: Զբաղվում է Թուրքիայի նոր և նորագույն պատմության հիմնախնդիրներով, տարածաշրջանային քաղաքականությամբ, ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանության հարցերով:

Նելլի Մինասյան, պ.գ. թ., դոգենտ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոգենտ: Զբաղվում է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հարցերով, մասնավորապես կենտրոնասիական ուղղության ուսումնասիրությամբ և համաթյուրքականությանը վերաբերող խնդիրներով:

Տաթևիկ Մանուկյան

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի գիտաշխատող: Մասնագիտանում է Մերձավոր Արևելքում քրդական հիմնախնդրով, զբաղվում է Թուրքիայի նորագույն պատմության խնդիրների ուսումնասիրությամբ:

AUTHORS

Vahram Ter-Matevosyan, PhD

Head of the Turkish studies department at the Institute of Oriental Studies NAS RA. His research interests include modern history of Turkey and regional security issues.

Anush Hovhannisyan

Senior research fellow of the department of Turkey at the Institute of Oriental Studies, NAS RA. Main fields of her research include the problems of Modern and Contemporary history and regional policy of Turkey, as well as the problems of Armenian genocide.

Nelli Minasyan, Assoc. Prof., PhD

Lecturer at the Chair of the World History and its Teaching Methods of the Armenian State Pedagogical University After Khachatur Abovyan. Her research interests include foreign policy issues of Turkey, particularly its Central Asian direction and the questions of Pan-Turkism.

Tatevik Manukyan

Research Fellow of the Department of Turkey at the Institute of Oriental Studies, NAS RA. Her research interests include the Kurdish Issues in Near East, as well as problems of Turkish contemporary history.

АВТОРЫ

Ваграм Тер–Матевосян, к. и. н.

Заведующий отделом Турции Института Востоковедения НАН РА. Занимается изучением вопросов новейшей истории Турции и региональной безопасности.

Ануш Ованнисян

Старший научный сотрудник отдела Турции Института Востоковедения НАН РА. Занимается изучением вопросов новой и новейшей истории и региональной политики Турции, а также проблемой Геноцида армян в Османской империи.

Нелли Минасян к. и. н., доцент

Доцент кафедры Всемирной истории и методики ее преподавания Армянского государственного педагогического университета им. Хачатура Абовяна. Занимается вопросами внешней политики Турции, в частности, изучением ее центрально–азиатского направления и проблематикой пантюркизма.

Татевик Манукян

Научный сотрудник отдела Турции Института Востоковедения НАН РА. Специализируется в области курдской проблематики Ближнего Востока. Занимается внутривнутриполитическими проблемами современной Турции.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵՎՐԱՍԻԱ

**ԹՈՒՐՔԻԱ.
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
ՀԱՏՈՐ V (2)**

Ռուբեն Սաֆրաստյանի խմբագրությամբ

Համակարգչային էջադրումը Վերա Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 753
Ստորագրված է տպագրության՝ 20.12. 2016թ.:
Չափսը՝ 60 x 100 ¹/₁₆, 6 տպագր. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ: